

Aanbevelingen voor een project over herdenken op middelbare scholen

Eindwerkstuk in het kader van de bacheloropleiding Theologie Levensbeschouwing
Fontys Hogeschool, lesplaats Hengelo
Door: M. Litjes
Studentnummer: 2126594
Begeleider: Drs. M. Maes
Apeldoorn, 21 juni 2012

Voorwoord

Tijdens mijn eerste jaar Theologie aan de Fontys Hogeschool moest ik drie oriënterende stages lopen in het werkveld van het pastoraat, geestelijke verzorging en onderwijs. Het onderwijs beviel mij het beste. Het waren vooral de jongeren waar ik het meest affiniteit mee had. Het werd dus de keuze voor de Lerarenvariant.

Tijdens mijn stages in de vervolgjaren en in mijn thuissituatie met twee opgroeide tienerzonen, kwam ik steeds meer in de leefwereld van de jongeren terecht. Gesprekken met mijn kinderen, het gedrag van de leerlingen op school, de wereld van het internet waarin zij zich zo gemakkelijk begeven maar die voor mij nog zo nieuw was, de veranderde maatschappij, de berichten in de krant over naar vormen van spiritualiteit zoekende jongeren, de lessen op school over modernisme, psychologie, sociologie, filosofie alles leek wel als puzzel stukjes mijn rugzak te vullen. Het maakte mij nieuwsgierig en ik wilde er een goed “beeld” van maken.

Het schrijven van deze scriptie heeft bijgedragen aan het krijgen van inzicht in de leefwereld van jongeren, toegespitst op hun behoefte aan “zingeving” op het gebied van herdenken zowel in hun privéwereld als in maatschappelijke context.

Vele uren heb ik doorgebracht achter mijn computer op mijn studeerkamer en schoot het thuisfront, familie en vrienden er nogal eens bij in gedurende de vier jaar van studie. Ik begon te lijken op de jongeren die ik beschreven heb en die meer contact met hun vrienden hebben via Facebook dan in “face tot face”. Dank jullie wel, dat jullie mij dit gegund hebben.

Lex Arends wil ik bedanken voor zijn hulp bij Exel voor de verwerking van de vragenlijstgegevens tot grafieken. Mark, mijn man, heeft onvermoeibaar mijn ideeën aangehoord en daarnaast de diverse versies gelezen op de d-tjes en t-tjes vergeten komma's, punten en te lange zinnen.

Mijn scriptiebegeleider en filosofie docent Marieke Maes wil ik bedanken voor haar “nuchtere” opmerkingen en humor tijdens het bespreken van mijn plannen voor deze scriptie. Al was het onderwerp niet je vakgebied, je aanwijzingen waren kritisch en opbouwend en voor mij erg verhelderend om het juiste pad te gaan.

Hans Jonker, ex-docent aan onze locatie Hengelo, mijn scriptie ligt wel op jouw vakgebied en toen ik je mailde met de vraag om tips over recente literatuur ontving ik heel snel antwoord. Ik wil je bedanken daarvoor, want het was een eerste essentiële stap op mijn scriptie weg.

21 juni 2012
Mariska Litjes

Inhoudsopgave

1	Inleiding en vraagstelling	1
2	De leefwereld van nu, het theoretisch kader	3
2.1	Inleiding	3
2.2	Belevingscultuur van jongeren	3
2.2.1	Jongeren en religie.....	4
2.3	Jongeren en verlieservaringen	6
2.3.1	Steun bij verlieservaringen	7
2.4	Herdenken	8
2.4.1	De rol van rituelen en symbolen	9
2.4.2	Rituelen bij herdenken	10
2.4.3	Herdenken in oude en nieuwe vormen	11
2.5	Conclusies: uit het theoretisch kader	14
3	De praktijk in beeld	16
3.1	Inleiding	16
3.2	Vragenlijst	16
3.2.1	Algemene vragen	17
3.2.2	Vragen over verlieservaringen (vraag 1 t/m 4).....	20
3.2.3	Vragen over herdenken(vraag 5 t/m7).....	24
3.3	Gesprekken met docenten	28
3.4	Lesmethoden	29
3.5	Conclusies uit het praktisch kader	30
4	Het project	33
4.1	Aanbevelingen en uitgangspunten met betrekking tot het project.....	33
4.2	Een gedachtenisboek als project.....	34
5	Slotwoord	35
6	Literatuuroverzicht.....	36
	Bijlagen.....	38
	Bijlage A: Overzicht nieuwe vormen van herdenken	38
	Bijlage B: De vragenlijst	40
	Bijlage C: Uitwerking vragenlijst in cijfers	42
	Bijlage D: Lesmethoden	45
	Bijlage E: Verslag gesprekken docenten levensbeschouwing.	50
	Bijlage F: Ideeën voor het gedachtenisboek.....	52

1 Inleiding en vraagstelling

Arnhem

Veel jongeren bij stille tocht voor meisje

Naar schatting duizend mensen liepen gisteravond mee met een stille tocht voor het 15 jarige Arnhemse meisje dat vorige week werd doodgestoken. Vooral jongeren liepen mee in de tocht die door het Arnhemse centrum voerde. Burgemeester Pauline Krikke zei bijzonder geschokt te zijn door de steekpartij. De tocht voerde langs het ouderlijk huis van het meisje.

Zomaar een berichtje in de Stentor van 25 januari 2012.

Dit soort berichtjes naar aanleiding van tragische gebeurtenissen zijn er tientallen per jaar. Zinloos geweld of een ongeluk, vooral als er jongeren bij betrokken zijn, brengt duizenden mensen op de been. Kende al die duizenden mensen dit meisje? Vast niet. Wat is het dan, vraag ik me af, wat de mensen en vooral jongeren op de been brengt om een stille tocht te houden, en monumenten in te richten op de plaats der onheil?

In mijn 3^e jaars stage was er een Kerstles waarin voor de leerlingen gelegenheid was om een kaarsje aan te steken voor iemand die zij moesten missen of voor een gebeurtenis die hen aan had gegrepen. Dit riep heel veel emotionele reacties op. Iedereen stak een kaarsje aan.

De leerlingen gaven later aan deze les enorm te waarderen. Het wordt al verteld aan de brugklassers dat ze dit altijd doen met kerst. Er wordt naar uitgekeken. Waarschijnlijk is er behoefte om een moment stil te staan en via een ritueel emoties met elkaar te delen.

Ik ga veel om met jongeren. In mijn werk als diëtist, voor de klas en in het kerkenwerk. De huidige wereld waar de jongeren opgroeien fascineert mij. De invloed van de informatiecultuur, de doorgeschoten individualisering die een enorme vrijblijvendheid oplevert, wat is daarvan de invloed op jongeren zijn vragen die mij bezig houden.

Zijn de stille tochten en herdenkingsmonumenten in het groot en de gebeurtenis in de klas waar emoties gedeeld worden op een manier die mijn eigen generatie vreemd is, een gevolg van de huidige cultuur?

Dit alles was voor mij aanleiding om het onderwerp “herdenken van verlies ervaringen bij jongeren” als scriptie onderwerp te nemen.

De doelstelling van de scriptie is: Aanbevelingen doen voor het ontwikkelen van een project “herdenken” voor jongeren in de onderbouw voor middelbare scholen.

Mijn vraagstellingen zijn:

- Welke aspecten spelen een rol in de belevingscultuur van jongeren?
- Welke positieve ervaringen hebben jongeren met het herdenken van verlieservaringen in hun leven?
- Welke mogelijkheden bieden deze ervaringen voor een project op scholen?
- Welke rol is weggelegd voor de oecumenische kerkgemeenschap de 3 Ranken?

Wanneer je als doel stelt een project over herdenken te ontwikkelen voor jongeren moet je een goed beeld krijgen van de belevingswereld van jongeren in Nederland. Hoe staan zij ten aanzien

van religiositeit, hoe gaan zij met verlieservaringen om en op welke manieren kan steun geboden worden aan de jongere? Daarnaast moet gekeken worden naar de rol van herdenken in onze moderne tijd en hoe zich dat verhoudt tot de belevingscultuur van jongeren. Uitgaande van literatuur onderzoek naar deze onderwerpen beschrijf ik in deel I mijn bevindingen over deze onderwerpen.

Naast het theoretische kader, wil ik de praktijkkant belichten van dit onderwerp. Hieraan wordt deel II gewijd. Hierin worden de uitkomsten verwerkt van de vragenlijst die ik bij 100 jongeren heb afgenomen op het Christelijk Lyceum te Apeldoorn. Daarnaast heb ik gesprekken gevoerd met docenten levensbeschouwing van twee scholen in Apeldoorn met katholieke en christelijke identiteit over rouwverwerking en herdenken en de manier waarop de school hiermee omgaat. De twee lesmethodes die gebruikt worden, heb ik gescreend het onderwerp herdenken. Uit de verzamelde theorie en praktijk gegevens wil ik dan conclusies trekken en aanbevelingen doen voor een project “herdenken” op scholen.

Op de achtergrond speelt de vraag of een oecumenische kerkgemeenschap als de Drie Ranken in Apeldoorn die als doel heeft naar buiten te treden en het contact te zoeken met scholen mogelijk een rol zou kunnen spelen in een schoolproject. Ik ben in deze kerkgemeenschap actief als vrijwilliger in de Pastoraatsgroep en deze vraag speelt al een tijd. Indien mogelijk wil ik hier ook antwoord op geven.

2 De leefwereld van nu, het theoretisch kader

2.1 Inleiding

In dit deel wordt het theoretische kader van mijn onderzoek beschreven. Recente literatuur is verwerkt in de hoofdstukken over cultuur, religie, verlieservaringen en herdenken met betrekking tot jongeren.

Paragraaf 2.2 beschrijft de belevingscultuur van jongeren en de invloed van deze cultuur op de beleving van religie onder jongeren. Paragraaf 2.3 geeft een beeld van de wijze waarop jongeren met verlieservaringen omgaan en hoe daaraan steun kan worden gegeven. Paragraaf 2.4 gaat over herdenken en schetst de rol van rituelen op individueel niveau en in het publieke domein.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met conclusies die handvatten opleveren voor het ontwikkelen van een project over herdenken voor jongeren op de middelbare school.

2.2 Belevingscultuur van jongeren

De jongeren van nu, tussen de 12-22 jaar, worden populair de generatie Einstein genoemd en zijn wezenlijk anders dan de jongeren van 20 of 30 jaar geleden.¹ Om aansluiting te vinden bij hun belevingswereld verdiep ik mij in hun cultuur die het gevolg is van het postmoderne tijdperk waarin zij opgroeien. Volgens van der Loo & van Reijen is cultuur een geheel van regels, inclusief normen, waarden, afspraken en gewoonten waar een gemeenschap, in dit geval de gemeenschap van jongeren, zich aan houdt.² Het geeft een beeld van wat zij denken en vinden, ook ten aanzien van religiositeit.

Els van Dijk, directeur van de Evangelische Hogeschool in Amersfoort schrijft in haar boekje *“de hunkerende generatie”*: “Als we blijven steken bij het uiterlijk waarneembare gedrag van jongeren, zouden zij zomaar in onze allergie terecht kunnen komen met hun desinteresse, gebrek aan discipline en dergelijke. Maar dat wat we zien, zijn symptomen van iets wat veel dieper ligt; van onmacht, waar indringende vragen aan ten grondslag liggen. Vragen en hunkeringen waarvan zij zich overigens lang niet altijd bewust zijn- en veel volwassenen evenmin”.³

Hiermee kenmerkt zij treffend dat de manier waarop jongeren overkomen niet overeen hoeft te komen met hoe de jongeren werkelijk zijn en de wereld om hen heen beleven. Wij, kijken met onze waarden en normen gevormd in de jaren dat wij opgroeiden, naar de huidige generatie en trekken daarbij onze conclusies. Maar ook de jongeren van de Einstein generatie, geboren vanaf de jaren 90 zijn een product van een sterk veranderende cultuur. Zij zijn de eerste generatie die opgroeien in een postmoderne tijd die mede gekenmerkt wordt door individualisatie. Van der Loo & van Reijen duiden dit als paradoxen van modernisering: “De individualisatie brengt een vrijblijvendheid en ongebondenheid met zich mee, waar de kaders voor veiligheid verdwenen zijn”.⁴ In een wereld waar alles getolereerd moet worden is ook geen bescherming. Overal gelden andere regels, die bepaald worden door de omgeving waarin de jongeren op een bepaald moment verkeren. Thuis is anders dan op school, bij vrienden in de kroeg of in de kerk (als ze daar al heen gaan) zie je soms een heel ander kind.

Naast een sterk gefragmenteerde offline wereld is er ook nog een online wereld waarin de jongeren zich begeven. De online wereld is een wereld boordevol informatie. Hier moet de jongere mee zien om te gaan. Het is een snelle en vluchtige wereld. In de veiligheid van de eigen kamer, achter de computer durft de jongere grenzen over te gaan, die ze bij in de werkelijke

¹ JEROEN BOSCHMA & INEZ GROEN, *De Generatie Einstein, slimmer sneller en volwassener*, Utrecht, Bruna, 2010

² HANS VAN DER LOO & WILLEM VAN REIJEN, *Paradoxen van modernisering*, Bussum, Coutinho b.v., 2001

³ DRS.ELS.J.VAN DIJK, *De hunkerende generatie, de leefwereld van jongeren*, de Banier, 2012, pg 21

⁴ HANS VAN DER LOO & WILLEM VAN REIJEN, *Paradoxen van modernisering*, Bussum, Coutinho b.v., 2001

wereld niet over zouden durven gaan. Op internet kun je je immers voordoen als iemand anders, bijvoorbeeld het aantrekkelijke meisje of de winnaar terwijl op straat jezelf lelijk of een “loser” voelt.

Er zijn enorm veel keuzes te maken. Jongeren knutselen hun eigen identiteit in elkaar. Ton Zondervan⁵ en Maarten Prins⁶ noemen in hun artikelen de huidige jeugdcultuur een doe-het-zelf cultuur en bricoleurs (=knutselaars). Zij baseren zich hierbij op diverse onderzoeken naar de invloeden van individualisering op jongeren. Samengevat zeggen zij hierover dat jongeren vele bronnen ter beschikking hebben om hun identiteit bij elkaar te knutselen zoals opvoeding, opleiding, televisie, internet, games, films, boeken en de straat. Waar voorheen gezin, kerk en school de plaatsen waren waar normen- en waarden ingevuld werden is dat nu een veel grotere wereld geworden. De informatie maatschappij geeft daarbij ook nog eens het gevoel dat niets gemist mag worden. Dit alles heeft tot gevolg dat steeds meer jongeren zichzelf niet meer ergens bij vinden horen. Ze maken een combinatie van diverse stijlen tot een persoonlijke lifestyle en trachten hierin weer uniek te zijn.

Zondervan en Prins geven aan dat er keerzijde is aan deze open wereld. Jongeren moeten voortdurend keuzes maken, ook als zij daar nog niet aan toe zijn. De geboden vrijheid geeft verwarring, keuze stress, besluitenloosheid en uiteindelijk een beleving van onvrijheid.

Ook Els van Dijk haalt dit aan in haar boekje “de hunkerende generatie”. Zij zegt hierover:

“De wereld om hen heen wordt steeds ingewikkelder en minder overzichtelijk, zij moeten hun weg maar zien te vinden. Het is niet meer vanzelfsprekend dat zij thuis, in de kerk en op school leren om van hart tot hart met anderen te spreken en te denken. Levenswijsheid wordt steeds minder overgedragen van de ene generatie op de anderen, maar wordt verschaald tot informatie. En het loket waar zij die informatie kunnen vinden heet Google”.⁷

2.2.1 Jongeren en religie

Ook op het gebied van religie zien we door de individualisering in de postmoderne samenleving een aantal ontwikkelingen. Prins haalt in zijn artikel “doe het zelf of doe het niet”, religie van jongeren en de gevolgen van individualisering vele onderzoeken aan van verschillende wetenschappers zoals Bobbelare, Voyé, Dekker, Strenger, Hanegraaff en Becker, Janssen, Inglehart, Campische en Prins in de periode 1990-2006. Samengevat schetst Prins het volgende beeld: aan de ene kant zien we de ontkerkelijking bij jongeren en lijken ze het zonder religie prima af te kunnen. Aan de andere kant krijgen religieuze opvattingen in toenemende mate buiten de kerk gestalte in de vorm van geïndividualiseerde gebruiken en komen nieuwe religieuze bewegingen en gebruiken op. Nederlandse jongeren scoren hoog als religiositeit niet wordt afgemeten aan kerklidmaatschap. Bidden is een wijdverbreid ritueel onder jongeren. Uit het onderzoek van Janssen et. al 1990 en Barz 1993, blijkt 61% van de jongeren te bidden. Er wordt belang gehecht aan religie in het leven van alle dag, maar er is weinig affiniteit met religieuze instellingen.⁸ Zowel Zondervan als Prins beschrijven in hun artikelen dat het merendeel van de jongeren God omschrijft als een geest of kracht en niet als een persoon. God is niet objectief aanwezig, maar jongeren “knutselen” hun eigen godsbeeld bij elkaar.

⁵ TON ZONDERVAN, “Bricolage en bezieling, Hybride religieuze identiteit bij jongeren”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK, *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecencentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 95-108

⁶ MAERTEN PRINS, “Doe het zelf of doe het niet, religie van jongeren en de gevolgen van individualisering”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK e.a. *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecencentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 84-95

⁷ DRS.ELS.J.VAN DIJK, *De hunkerende generatie, de leefwereld van jongeren*, de Banier, 2012, pg 67

⁸ MAERTEN PRINS, “Doe het zelf of doe het niet, religie van jongeren en de gevolgen van individualisering”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK e.a. *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecencentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 84-95

Naast het individualiseren van religieuze gebruiken zoals bidden, zien we ook een opkomst van nieuwe religieuze bewegingen. Jongeren geloven namelijk juist heel veel en van alles wat. Reïncarnatie, God, Boeddha, karma, ufo's, astrologie, tarot en wicca, het kan allemaal naast elkaar bestaan. Ze zijn een raamwerk voor persoonlijke zingeving. Er is een verschuiving van geloof naar zoekerschap zegt Prins. Men zoekt de "zin van het leven". Jongeren zoeken het spirituele maar dan in de natuur en niet in de kerken.⁹

Dit zoeken past in de belevingscultuur van jongeren zoals eerder beschreven en daarbij ook bij de tendens om God te definiëren op een niet specifieke, abstracte en onpersoonlijke manier. Prins citeert uit een boek over christelijke mystiek van Bruno Borchet (1994) de woorden: "religieus atheïsme ontstaat niet uit scepsis en onverschilligheid, maar uit het wegvallen van oude beelden en het niet meer kunnen spreken in nieuwe beelden. Dit godloze kan een goed kader zijn voor een nieuwe mystiek".

Ook Zondervan spreekt er over dat jongeren via internet, literatuur, lectuur, muziek, film, ect., hun eigen "religieuze identiteit" bij elkaar sprokkelen. Verlieservaringen roepen meestal religieuze vragen op. De antwoorden op deze vragen worden gezocht in het alledaagse leven, waar vandaan ook de vragen opkomen. De belevingscultuur van de jongeren is ook de vindplaats van de Godservaring, al zal de jongere dat niet als "God" duiden. De jongeren van nu leven ook niet meer in één cultuursysteem maar hun leefwereld bestaat uit verschillende dominante culturen en subculturen. Dit geeft een enorme identiteitsdruk.¹⁰ De paradox van de individualisering is dat het enerzijds een stevig "zelf" vraagt maar anderzijds dat de mens juist hierdoor meer afhankelijk wordt van anderen.¹¹ Dit roept, naar mijn mening, een verlangen op naar samenhang en geborgenheid. Dit bevordert weer dat jongeren uit allerlei identiteiten een eigen identiteit samenstellen. Zondervan spreekt hier van een "hybride identiteit" en daarmee bedoelt hij dat de jongeren zaken gaan samenstellen die van nature ongelijk zijn.

Robert Schreiter, werkzaam als filosoof, psycholoog en theoloog en zich bezig houdend met cultuur onderzoek onder jongeren, zegt in het artikel van Ton Zondervan dat: "we deze cultuurtheologie gebaseerd op syncretisme (= versmelting van wijsgerige en religieuze opvattingen en meningen van verschillende herkomst) niet moeten afwijzen, ook al staat ze nog zo ver van de religieuze tradities. Deze cultuurtheologie is een wezenlijk gegeven van onze maatschappij die om een positieve benadering vraagt omdat dit nu eenmaal de vindplaats is van de Godservaring. Jongeren zoeken interactie. De kerk communiceert solistisch en vindt hierdoor geen aansluiting. Ook sluit de christelijke boodschap niet aan bij de veelheid aan culturen".¹²

Zondervan stelt zich in zijn artikel de vraag hoe de aansluiting bij de jongeren dan wel gevonden kan worden. Waar zijn de intensieve interacties te vinden en hoe gebruiken jongeren de populaire cultuur bij de vorming van hun hybride religieuze identiteit?

Hij refereert in zijn artikel naar de studie "*Making sense of generation Y*" van Savage et.al., dat traditionele religieuze concepten niet relevant zijn voor de jongeren, maar dat bijvoorbeeld tv-soaps jongeren wel leren omgaan met existentiële vragen. Alles komt daar immers voorbij,

⁹ MAERTEN PRINS, "Doe het zelf of doe het niet, religie van jongeren en de gevolgen van individualisering", in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK e.a. *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecencentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 91

¹⁰ TON ZONDERVAN, "Bricolage en bezieling, Hybride religieuze identiteit bij jongeren", in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK, *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecencentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 95-108

¹¹ HANS VAN DER LOO & WILLEM VAN REIJEN, *Paradoxen van modernisering*, Bussum, Coutinho b.v., 2001

¹² TON ZONDERVAN, "Bricolage en bezieling, Hybride religieuze identiteit bij jongeren", in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK, *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecencentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 98

echtscheiding, tienerzwangerschap, dood, eenzaamheid ect. Het zelfde geldt voor films, tijdschriften, muziek, tv, reclame en culturele iconen zoals voetballers en popsterren. Jongeren streven geluk na en daarvoor zijn zelfredzaamheid, familie en vrienden erg belangrijk. Of je slaagt in het leven ligt vooral aan jezelf. De wereld is ten diepste goed. Opvallend is dat God, zonde, angst voor de dood nauwelijks een rol spelen. De populaire cultuur helpt hen immers met de grote bestaansvragen. Ze zijn een vervanging voor de bestaande georganiseerde religie. Communicatie over religieus relevante thema's ontbreken in deze populaire cultuur en jongeren spreken hier ook niet over met vrienden en familie, laat staan met anderen! De religieuze dimensie is heel subjectief en sterk op persoonlijk welzijn gericht.¹³

De religieuze dimensie in de leefwereld van jongeren is anders dan de traditionele beleving in gevestigde religies. Borgman zegt "religieus zijn is het vermogen je te verhouden tot de onzekere aspecten van het leven, dat wordt ervaren als een gave in plaats van iets maakbaars".¹⁴ Uit de diverse onderzoeken aangehaald door Zondervan en Prins mag blijken dat jongeren dit vermogen op hun eigen en eigentijdse manier ontwikkeld hebben.

2.3 Jongeren en verlieservaringen

Er is veel geschreven over rouw bij kinderen, volwassenen en ouderen, maar er is over dit onderwerp weinig literatuur over jongeren in de voortgezette school leeftijd te vinden.

Riet Fiddelaers-Jaspers, auteur van veel publicaties en boeken over rouw bij jongeren, schrijft in haar inleiding van het boek "*mijn troostende ik*" dat jongeren "wellicht zelf bij dragen aan deze onbekendheid door hun rouw zo goed mogelijk te verbergen en met enorme krachtinspanning te voorkomen dat anderen hun pijn en verdriet zien. Jongeren leven in een snelle wereld. Het leven gaat in een razend tempo door, ook na de dood van iemand van wie ze houden. Dit veroorzaakt verwarring en vervreemding".¹⁵

Hieruit blijkt dat ook bij ingrijpende ervaringen zoals verlieservaringen de jongeren blijven reageren in het patroon dat zij zich eigen hebben gemaakt en zo kenmerkend zijn voor hun belevingscultuur.

Riet Fiddelaers-Jaspers beschrijft vele facetten rondom rouw en jongeren in haar boeken "*mijn troostende ik*"¹⁶ en "*de rouwende school*".¹⁷ Samengevat geef ik het volgende hierover weer. Jongeren veranderen wel degelijk door een ingrijpende ervaring. Maar vrienden gaan door met hun leven en vergeten de gebeurtenis snel. School, feestjes, verjaardagen, allemaal gaat het gewoon weer door. Het is ook goed dat het leven doorgaat, maar dat neemt niet weg dat er behoefte blijft bestaan om van tijd tot tijd stil te staan bij wat er allemaal gebeurd is.

Rouwen is meer dan je bedroefd voelen. Naast verdriet zijn er ook emoties als boosheid, eenzaamheid, verdoving, angst, verwarring en ontgoocheling. De situatie verandert zeer

¹³ TON ZONDERVAN, "Bricolage en bezieling, Hybride religieuze identiteit bij jongeren", in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK, *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecencentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 100-101

¹⁴ TON ZONDERVAN, "Bricolage en bezieling, Hybride religieuze identiteit bij jongeren", in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK, *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecencentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 103-104

¹⁵ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004, pg 17

¹⁶ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004

¹⁷ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *De rouwende school, handboek voor kinderopvang, primair en voortgezet onderwijs*, Heeze, In de Wolken, 2011

plotseling, waardoor de grip op het leven ineens verdwijnt. Daardoor raakt de jongere een stukje van zichzelf kwijt. Het rouwproces is de tijd die de jongere nodig heeft om zich zelf te hervinden.

Rouwen hoeft niet alleen om het verlies van mensen te gaan. Rouwen kan ook doordat iets anders “verloren” wordt, zoals de veiligheid van de thuisbasis bij scheiding of verhuizing of mobiliteitsverlies na een ongeluk.

Een verlieservaring is een ervaring die de rest van het leven meegedragen zal worden en de jongere voor altijd zal veranderen. Een rouwproces kost tijd. Jongeren neigen ernaar om het tempo van het leven snel weer op te pakken en nauwelijks de tijd te nemen om te rouwen. Dit is niet altijd de keuze van de jongeren zelf, maar afhankelijk van het wel of niet aanwezig zijn van een veilig thuis, vriendenkring en omgeving. Ook de persoonlijke weerbaarheid bepaalt hoe de jongere omgaat met een rouwproces.

Dat het rouwproces in vijf stadia verloopt te weten: ontkenning en isolering, woede, marchanderen, depressie en aanvaarding en tot doel had het verlies te “doorwerken” en “verwerken”, wordt door Riet Fiddelaers-Jaspers ontkend. Ze citeert uit wetenschappelijke onderzoeken en publicaties uit de jaren 90 die laten zien dat de standaardstappen een beperkt beeld geven op het rouwproces. Nog steeds hebben wij de neiging om als mensen niet volgens dit boekje rouwen, dit als afwijkend te zien. Zeker voor de groep jongeren van nu kan deze conclusie niet getrokken worden. Het rouwproces is een uniek en persoonlijk proces. Het heeft geen zin om te blijven proberen op de oude manier verder te gaan. Er is iets veranderd en daarmee moet een weg gezocht worden. Het is een interactief proces tussen de jongere en de mensen die om haar of hem heen staan. Aanwezigheid is belangrijk van die mensen voor de jongeren.

Sommige jongeren gedijen beter bij het ontkennen en onderdrukken van rouwgevoelens. Dit kan maanden of jaren standhouden, maar er komt een moment dat de jongere wil praten.

Rouw gaat niet “over” en je “verwerkt” het ook niet, maar de pijn verandert van karakter en hoeft op den duur niet meer als pijnlijk te worden ervaren. Rouw kan altijd weer opduiken, door een herinnering, een lied, gebeurtenis of herdenking. Er is geen “vast” tijdspad en ook gevoelens van jaloezie of opluchting kunnen voorkomen. Soms lijken jongeren van buitenaf gezien goed te functioneren maar is het van binnen een chaos en puinhoop.

De “betekenis” die gegeven wordt aan een verlieservaring is bij iedere jongere verschillend. Dit proces zal vooral beïnvloed worden door uitwisseling van de rouwende jongere en zijn omgeving. De jongere wil de zin begrijpen van het verlies en zoeken naar de betekenis van het verlies dat hij/zij geleden heeft in zijn huidige leven.

Tot zo ver mijn samenvatting uit “*mijn troostende ik*” en “*de rouwende school*”.

2.3.1 Steun bij verlieservaringen

Riet Fiddelaers zegt dat de jongere op zoek is naar “betekenis geven” aan de verlieservaring. Hij/zij wil de zin begrijpen van het verlies en zoeken naar de betekenis van het verlies in zijn leven. Verhalen vertellen, schrijven van dagboek en gedichten, dromen opschrijven of vertellen, het vergelijken van eigen verlieservaringen met die van anderen kunnen helpen om “betekenis” te geven aan de verlieservaring. Jongeren die gelovig zijn kunnen ook in hun geloof betekenisgeving vinden¹⁸. Ook Joke Korteweg, die een boekje schreef over “*verder na verlies, jongeren werken aan hun rouw*”, vertelt uit ervaring te weten dat jongeren zich veilig kunnen voelen door de aanwezigheid van God of het idee van leven na de dood, maar dat zij zich ook heel verward kunnen voelen doordat vragen ontstaan als “wie is God dat Hij dit laat gebeuren?”¹⁹

¹⁸ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004, pg 158-176

¹⁹ DR. JOKE E. KORTEWEG, *Verder na verlies, jongeren werken aan hun rouw*, Utrecht, Kok, 2012

Zowel Korteweg als Fiddelaers benoemen regelmatig dezelfde dingen rondom verwerking bij rouw door jongeren. Samengevat komen de bevindingen van beide auteurs op het volgende neer: “Verlieservaringen kunnen tot crisissituaties leiden bij jongeren. Angst en depressiviteit komen voor. Jongeren hebben de neiging zich te verliezen in een gebeurtenis waardoor deze nog groter en dramatischer wordt gemaakt. Schuldgevoelens kunnen voorkomen. Het gevoel te hebben dat een scheiding, ongeluk of de dood van een vriend of ouder zijn of haar schuld is. Het kan helpen om dan met de jongere te praten en te proberen deze gedachten terug te brengen naar de realiteit. Wanneer jongeren zich in een crisis bevinden is helder denken heel moeilijk voor ze. Ze laten juist de dingen vallen die ze kunnen helpen er weer boven op te komen zoals sporten, muziek luisteren, de natuur in of met iemand iets ondernemen. Samen met de jongere op zoek gaan naar deze dingen helpt vaak om de zaken weer op een rijtje te krijgen.

Wanneer de depressie of angst te groot wordt kan professionele steun nodig zijn. Het is belangrijk voor de jongere om goed door dit proces heen te komen, anders is de kans groot dat op volwassen leeftijd, bij de minste of geringste gevoelens van angst, verwarring en depressiviteit terug komen”.^{20 21}

Steun geven, als omstanders, is moeilijk, schrijven Fiddelaers en Korteweg. Troostende woorden zijn vaak goed bedoeld, maar hebben een verkeerde uitwerking omdat ze over het onderwerp heen stappen. Mensen beginnen over zichzelf of de jongere wordt aangeraden naar een dokter of psycholoog te gaan. Ook het veel genoemde gezegde “dat de tijd alle wonden zal helen”, biedt de jongere geen troost. Door deze benadering voelt hij of zij zich vooral onbegrepen. Alleen luisteren en begrijpend reageren, geeft ze het gevoel dat hun gevoelens er mogen zijn en dat geeft troost. Gebruik maken van rituelen en symbolen kan steun bieden bij de verlieservaring.^{22 23}

De boeken van Fiddelaers²⁴ en Korteweg²⁵ bevatten suggesties, ideeën voor bijeenkomsten of individuele begeleiding voor jongeren op school met vele voorbeelden en opdrachten.

2.4 Herdenken

Jos Perry zegt in zijn boek *“Wij herdenken, dus wij bestaan”* dat: “Herdenken is iets wat niet uit ons dagelijks leven weg te denken is. Wie om zich heen kijkt ziet dit bevestigd. Wie een willekeurige krant doorbladert, struikelt erover: jubilea, verjaardagen, herdenkingen van sterfdagen, herdenkingen van geboortedagen, van rampen, van massamoorden en bevrijdingen, lustrumvieringen, evenementen en festiviteiten. De vormen van herdenken zijn zeer divers. Van sobere intieme bijeenkomsten, tot het naspelen van hele veldslagen, zoals het naspelen van D-day in 1994 (50 jaar na de echte landing) bijvoorbeeld. Herdenken is populair”, aldus Perry.²⁶

Dit leidt bij mij onmiddellijk tot de vraag: “waarom doen we dit”? Je zou verwachten dat op grond van secularisering, rationalisering, individualisering en ontzuiling de behoefte aan herdenken zou afnemen. Maar het tegengestelde lijkt waar.

Perry noemt diverse oorzaken zoals: traditie, iedereen doet het, je kunt niet achter blijven, de herdenking cultus vult een leegte aan die door verlies van ideologieën is ontstaan. Daarnaast spelen commerciële belangen, profilering, politiek en media belangen een rol.

²⁰ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004

²¹ DR.JOKE E.KORTEWEG, *Verder na verlies, jongeren werken aan hun rouw*, Utrecht, Kok, 2012

²² RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004,

²³ DR.JOKE E.KORTEWEG, *Verder na verlies, jongeren werken aan hun rouw*, Utrecht, Kok, 2012

²⁴ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *De rouwende school, handboek voor kinderopvang, primair en voortgezet onderwijs*, Heeze, In de Wolken, 2011

²⁵ DR.JOKE E.KORTEWEG, *Verder na verlies, jongeren werken aan hun rouw*, Utrecht, Kok, 2012

²⁶ JOS PERRY, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, Nijmegen, Sun, 1999, pg 7-10

Herdenken is: de gang van alledag onderbreken, om gezamenlijk gebeurtenissen of personen uit het verleden in de herinnering terug te roepen. De aanleiding kan verschillen. De vorm wordt bepaald door de plaats, tijd en sfeer. Het kan 2 minuten duren maar ook een hele periode beslaan.

Herdenken is geen uitvinding van de moderne samenleving. Ook in oude schriftloze culturen namen herdenkingsrituelen een belangrijke plaats in. Perry haalt in dit kader de socioloog Durkheim aan. Durkheim heeft onderzocht dat collectieve rituelen zoals herdenkingsrituelen oorzaak en gevolg zijn van sociale cohesie, morele normen en continuïteit. Mensen willen trouw blijven aan hun verleden. Het houdt de groep bijeen, vormt gemeenschap, het voedt het Wij-gevoel.²⁷

Perry schrijft: “ herdenken is een oeroud, universeel verschijnsel, dat de secularisatie heeft overleefd. Met vaste regelmaat terugkerende herdenkingsrituelen kenmerken de grote wereldreligies. Zij hebben er echter niet het monopolie op. Ook nationale staten en andere sociale verbanden kennen herdenkingsrituelen. Daar leeft klaarblijkelijk eveneens de behoefte, periodiek gezamenlijk stil te staan en terug te blikken”.²⁸

Volgens de encyclo online encyclopedie betekent herdenken “dat er op een eerbiedvolle manier teruggedacht wordt aan een gebeurtenis of iemand uit het verleden”.²⁹ Herdenken gebeurt meestal naar aanleiding van een verlieservaring. Rituelen en symbolen spelen daarin een belangrijke rol op individueel niveau, maar ook in het publiekterrein is dit terug te zien in de vormen van herdenken.

2.4.1 De rol van rituelen en symbolen

Maar al te vaak schieten woorden te kort bij ingrijpende gebeurtenissen in het leven. Mensen gaan dan op zoek naar een andere “taal”, zoals die van rituelen en symbolen. Gerard Lukken³⁰ heeft veel onderzoek gedaan naar rituelen in verschillende culturen. Een ritueel is een religieuze ceremonie die wordt uitgevoerd volgens een bepaald patroon van woorden, bewegingen en symbolische handelingen, volgens de omschrijving van Partridge in “*handboek van de wereldgodsdiensten*”.³¹ De woorden religieus en ceremonie komen misschien wat “heftig” over, maar geven wel de kracht, de inhoudswaarde en het effect weer, van een ritueel. De symbolische handeling geeft vorm aan wat van binnen wordt beleefd. Op deze manier komt er orde in de chaos.

Rituelen en symbolen komen overal voor. In elke cultuur of godsdienst wordt gebruik gemaakt van rituele handelingen en symbolieken³².

“Rituele handelingen komen tegemoet aan de behoefte om iets te doen. Jongeren staan qua leeftijd nog niet ver van hun kind zijn af. In het spel van een kind zit één en al ritueel handelen. Rituelen geven hen een gevoel van veiligheid”, volgens Fiddelaers.³³

²⁷ JOS PERRY, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, Nijmegen, Sun, 1999, pg 17-18

²⁸ JOS PERRY, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, Nijmegen, Sun, 1999, pg 22

²⁹ Online encyclopedie <http://www.encyclo.nl/>

³⁰ GERARD LUKKEN, *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*, Baarn, Gooi en Sticht, 1999

³¹ CHRISTOPHER PARTRIDGE, *Handboek van de Wereldgodsdiensten*, Kampen, Kok, 2006, ISBN 9043512117 blz 475

³² CHRISTOPHER PARTRIDGE, *Handboek van de Wereldgodsdiensten*, Kampen, Kok, 2006, ISBN 9043512117

³³ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004, pg 217

Dat jongeren behoefte hebben aan rituelen blijkt ook wel aan de “drang” om mee te lopen met stille tochten en het inrichten van berm monumenten.

Ook het feit dat bidden een populair ritueel is onder jongeren, komt uit dezelfde behoefte voort blijkt uit het artikel van Maerten Prins.³⁴ Prins schrijft er op drie manieren wordt gebeden: religieus, meditatief en psychologisch. God staat centraal bij religieus bidden. Meditatief bidden is bedoeld om te overdenken. In het psychologisch bidden is er een aanleiding waarom men bidt, zoals een concreet probleem of het overlijden van een vriend of ouder. Meestal is het bidden een combinatie van die drie en komt de behoefte om te bidden voort uit een concrete ervaring of gevoelens die leven. Bidden is een manier om controle te krijgen over een situatie die als probleem wordt ervaren. Zo biedt het de jongere een manier om de negatieve effecten van een emotionele gebeurtenis te verwerken. “Jongeren geven aan niet religieus te zijn, terwijl ze wel vasthouden aan religieuze rituelen als bidden”, concludeert Prins.³⁵

Ook Fiddeleers geeft aan dat jongeren zoeken naar rituelen die hen wél raken. Bijvoorbeeld iets maken wat mee de kist in gaat van de overledene, de kist beschilderen, kist dragen, stille tochten en waken, kaarsen branden, bloemen en knuffels leggen op de plek des onheil, gedichten en briefjes schrijven op internet. “Symbolische communicatie” in muziek, tekenen, schilderen of bewegen kan jongeren helpen om gevoelens te uiten. Emotie zit diep en in het onbewuste. Dit wordt makkelijker aangesproken via symbolische communicatie en rituelen³⁶.

Dit verklaart wellicht ook de heftige emoties die naar boven kwam in de “kerstles” tijdens mijn stage die ik beschreven heb in mijn inleiding.

“Een symbool is vaak een beeld, een tekst of voorwerp dat gevoelens, gedachten en herinneringen verwoordt. Het is een herkenningsteken dat als verbinding dient met een dierbare persoon of gebeurtenis. Een dergelijk symbool kan van alles zijn. Bepaalde symbolen zijn al eeuwenoud zoals stenen, veren, sterren, schelpen en kaarsen, maar vinden in onze tijd weer een nieuwe betekenis die de jongere er zelf aan toekent”, volgens Fiddeleers.³⁷

2.4.2 Rituelen bij herdenken

Herdenken en rituelen gaan vaak samen. Dat was vroeger zo en dat is in de moderne samenleving niet anders. Vormen van rituelen veranderen met de tijd mee. Onze cultuur is in vijftig jaar sterk veranderd en daarmee ook onze ritueelvormen. Rituelen kenmerken een cultuur door dat ze het bestaan verbinden met traditie en vertrouwdeheid.

Voor een schets door de geschiedenis baseer ik me op het boek “rituelen in overvloed” van Gerard Lukken.³⁸

Tot de jaren '60 speelden kerken een centrale rol in de Nederlandse samenleving. Niet alleen in de kerk, maar ook binnenshuis werden dagelijkse rituelen door het christelijk geloof bepaald. Na

³⁴ . MAERTEN PRINS , “Doe het zelf of doe het niet, religie van jongeren en de gevolgen van individualisering”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK e.a. *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 87-89

³⁵ . MAERTEN PRINS , “Doe het zelf of doe het niet, religie van jongeren en de gevolgen van individualisering”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK e.a. *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, pg 89

³⁶ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004, pg 217-224

³⁷ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004, pg 220

³⁸ GERARD LUKKEN, *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*, Baarn, Gooi en Sticht, 1999

de jaren 60 zet de ontkerkelijking zich in en neemt de deelname aan christelijke rituelen af. Paradoxaal daar aan is volgens Lukken, dat dit juist gebeurde toen de Rooms-katholieke Kerk die rituelen onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie moderniseerde. De cultuur veranderden in een dynamische cultuur, waarbij met de leegloop van de kerken er ook een ritueleleegte ontstond. In de jaren '60, '70, '80 was op allerlei gebieden zoals huwelijken, geboortes, jubilea en begrafenissen een afname van rituelen te zien en werden deze bijeenkomsten sober gehouden. Rituelen en uiterlijk vertoon waren "uit de mode". Toch zegt Lukken dat ook bijvoorbeeld de protestacties van de krakers met hun sit-down stakingen niets anders waren dan nieuwe rituelen. In de jaren '90 is men de rituele leegte gaan opvullen met nieuwe rituelen. Lukken geeft aan dat de nieuwe rituelen maar ten dele nieuw zijn omdat er nog steeds "basis elementen" het zelfde zijn. Als voorbeeld noemt hij "het op de middenstip plaatsen van de kist van André Hazes", de meest sacrale plaats van het stadion en daarmee te vergelijken met het altaar in de Rooms-katholieke kerk.

Maar ook minder zichtbaar, in kleinere kring, ontstonden nieuwe rituele vormen. Begrafenissen werden minder kil en zakelijk, een geboorte werd opgeluisterd met een ritueel feest, een huwelijksluiting kreeg steeds meer persoonlijke elementen. De kerk kwam er minder aan te pas, maar mensen bleken wel behoefte te hebben aan een ritueel voor belangrijke levensmomenten al was er geen band meer met een kerkelijke gemeenschap. De laatste jaren lijken ritueelbegeleiders en kunstenaars deze leemte te vullen. Zij zijn de nieuwe "ritueel specialisten". De nieuwe rituelen hebben wel andere kenmerken dan de traditionele rituelen. Emotie, individualiteit en uniciteit zijn de rode draad in het ritueel. Ook hebben de mensen volledige zeggenschap over de vorm van het ritueel en worden ze naar eigen inzicht in gevuld.³⁹ Lukken noemt de huidige rituelen "democratisch van opzet". Soms gaat dit volgens hem te ver, wanneer het ritueel meer een media-evenement wordt.

Herdenkingsrituelen rondom de dood gebeuren op verschillende wijze afhankelijk van religie of behoefte. Oude tradities krijgen soms een "nieuw jasje" maar opvallend is dat "kerkelijke rituelen rond dood, afscheid en herdenken" niet zo geleden hebben onder de secularisatie. Er is nog steeds aandacht voor Allerzielen en kerkelijke begrafenissen. Ook bidprentjes zijn nooit afgeschaft. Volgens Bijma die zich baseert op Gerard Lukken, komt dit doordat bij de dood de vraag naar religie zich het sterkst voordoet. Volgens Lukken heeft de kerk, bij haar rituele vernieuwingen, te veel gemikt op scharniermomenten in het leven en te weinig op de brede religieuze cultuur. Hij baseert dit op het feit dat er de laatste jaren weer een tendens is van bedevaarten, pelgrimstochten, oprichting van veldkapelletjes, het opsteken van kaarsen, de kerstal en de rituelen thuis.⁴⁰

2.4.3 Herdenken in oude en nieuwe vormen

Zoals de geschiedenis al aangaf, is de ontkerkelijking ook terug te zien in het herdenken. Oude vormen van herdenken zoals Allerzielen hebben een religieuze basis die we niet of veel minder terug zien in de nieuwe vormen van herdenken. Maar ook binnen de religie neemt het herdenken modernere vormen aan. Herdenken is van alle culturen en religies. Deze paragraaf schets een beeld van oude en nieuwe vormen van herdenken.

³⁹ BERBER BIJMA, *Herinneringen aan alle zielen*, Zoetermeer, Meinema, 2007, pg 11

⁴⁰ BERBER BIJMA, *Herinneringen aan alle zielen*, Zoetermeer, Meinema, 2007, pg 61

Herdenken en religies

Allerzielen op 2 november en het noemen van de namen in de mis bij de katholieken kent een oude traditie. Vanouds bedoeld om de tijd die de overledenen in het vagevuur moesten doorbrengen te verkorten. Nu vooral bedoeld als herinnering aan de doden.

De protestanten herdenken hun doden op Gedachteniszondag. Deze laatste zondag van het kerkelijk jaar (de zondag voor de 1^e advent) wordt de doden een eerbetoon gebracht.

Moslims kennen gedenkdagen met familie en vrienden de 1^e en 40^e dag na overlijden (soms ook 10^e en 11^e) en een jaar na overlijden. Boeddhisten kennen na individuele bijeenkomsten de eerste 7 weken, algemene gedenkdagen waarbij rustplaatsen en altaren worden versierd. (Orthodoxe) Joden kennen een treurweek na de begrafenis waarin zij het huis niet verlaten. Mannen laten hun baarden staan, men zit op de grond en spiegels worden bedekt. 's Ochtends en 's avonds komen de leden van de gemeenschap bij elkaar om de dagelijkse gebedsdiensten te houden en de nabestaanden te troosten. Daarna volgt een rouwperiode van 3 weken waarin men het huis uit mag maar 11 maanden lang niet mag feesten, muziek draaien of nieuwe kleding kopen. Deze periode wordt afgesloten met het zetten van een steen in aanwezigheid van de joodse gemeenschap.

De jaarlijkse sterfdag blijft een dag van rouw waarop men het graf bezoekt, een bepaald gebed uitspreekt en een speciale kaars brandt. Bij een bezoek aan het graf laat men een steentje achter uit respect voor de dode en ten teken dat men is geweest. Op een van de belangrijkste joodse feestdagen, 'Grote Verzoendag' of 'Yom Kippoer', worden de doden herdacht in het 'Jizkor'- of herdenkingsgebed.⁴¹

Nieuwe vormen van herdenken

Herdenken van verlieservaringen is echter niet aan een religie gebonden.

Mensen hebben behoefte aan herdenken en rituelen zeker als het verlieservaringen betreft.

De laatste jaren zie je "bloemen zeeën" en massa's mensen aan de kant bij uitvaarten van publieke helden (bijvoorbeeld Pim Fortuyn, Lady Diana, Prins Claus). Met rampen zoals in de Bijlmer, Volendam, Enschede en Apeldoorn, is er behoefte aan zelfbedachte en zelf uitgevoerde uitingen van rouw en verdriet. Iedereen wil erbij zijn. Voetbalstadions, schouwburg, kerken en pleinen met videoschermen puilen uit. Maar op kleinere schaal door "het planten van gedachtenisbomen in speciaal aangelegde bossen, in de tuin of op de plaats van een ongeval, het bij elkaar komen bij een bermmonument, stille tocht, op de verjaardag of op dag van overlijden (soms met oplaten van ballon, draaien van muziek, lezen van gedicht)" zijn voorbeelden van herdenkingsrituelen.

Ook herdenken vanuit religieuze traditie kent zijn nieuwe vormen.

Er is een hernieuwde belangstelling voor passie-spelen en passie-concerten. Miljoenen kijkers volgen op TV de kruisgang van Christus met eigentijdse liedjes in Rotterdam en het jaar daarvoor in Gouda. Tijdens de interviews bij de passie heb ik mij verbaasd over hoe mensen bereid zijn te vertellen op TV wat hen raakt in het lijdensverhaal van Jezus. Je zou verwachten dat men komt voor de sfeer en de zangers. Hoewel dit belangrijk is, wordt in de gesprekken die de verslaggeefster voert ook heel vaak het geloof genoemd.

De vorm is echter aangepast aan de moderne mens en de behoefte om met elkaar te delen en iets van het heilige te proeven. De dynamiek van de cohesie doet wonderen en stelt de mens open voor een (eigen) beleving van religiositeit. Dit is ook waar Joep de Hart over spreekt in zijn inauguratie rede en boek "maak het nieuw".⁴²

⁴¹ WILMY SYBEN, MENNO VAN OEL, *Sterven, dood en rouw wereldwijd*, COS Gelderland, 2007 n.a.v. studiebijeenkomst CWZ Nijmegen

⁴² JOEP DE HART, *Maak het nieuw*, Utrecht, Sociaal cultureel planbureau, 2011, ISBN 9789037705928 o.a. pg 22 samenvatting inauguratierede.

Ingrijpende gebeurtenissen in de laatste 10-15 jaar waren een aanleiding voor het ontstaan van nieuwe herdenkingsvormen en introduceerden hiermee de nieuwe “rituelen” van onze samenleving.

De stille tocht

Berber Bijma heeft zich verdiept in de rituelen van vroeger en nu. In haar hoofdstuk “tijd voor nieuwe rituelen” beschrijft zij het fenomeen van de stille tocht, waaruit ik samenvat.

Na de Tweede Wereldoorlog waren stille tochten alleen nog bekend van de jaarlijkse dodenherdenking op 4 mei wanneer de mensen in stilte langs de graven liepen en de jaarlijkse Amsterdamse Stille omgang. De stille tocht bij de dodenherdenking werd op initiatief van gemeenten steeds vaker uitgebreid door een tocht naar de plek waar de herdenking plaats vond. Hierbij bleef het tot in 1997 Meindert Tjoelker uit Leeuwarden werd vermoord en er een stille tocht, als protesttocht, georganiseerd op initiatief van de burgemeester Hayo Apotheker. België had in 1996 de beroemde Witte Mars gehad, waarin de afschuw over de Dutroux affaire en de falende overheid werd uitgedrukt. De 15 jaren daarna nam het aantal stille tochten sterk toe na gevallen van zinloos geweld maar ook na rampen en later ook naar aanleiding van verkeersongevallen met jonge slachtoffers. Rouw en protest gaan daarin vaak samen. De stille tocht is een populaire manier om saamhorigheid te voelen.

Toch zijn stille tochten niet nieuw. De stille tocht is gebaseerd op de “stille omgang” waarmee katholieken aan het eind van de negentiende eeuw zijn begonnen. De stille omgang vond zijn wortels weer in de processiecultuur vanuit de middeleeuwen waarin heiligen werden vereerd.

De jaarlijkse Amsterdamse Stille Omgang stamt uit 1881 wordt nog elk jaar gelopen (deze is gebaseerd op het wonder van de hostie, die door een zieke man onverteerd uitgebraakt werd in een haard en niet verbrandde). Voor deze tocht nam de belangstelling in de jaren 60-70-80 sterk af maar de laatste jaren neemt ook voor deze omgang de belangstelling weer toe.⁴³

Publiek rouwen

Het publiek mee laten rouwen bij rampen zoals de vuurwerkramp in Enschede of het Koninginnedagdrama in Apeldoorn en begrafenissen van publiekshelden zoals André Hazes, Lady Diana, Pim Fortuyn, Theo van Gogh of leden van de Koninklijke familie kan ook gezien worden als een nieuw ritueel. Rechtstreekse tv-uitzendingen stelden miljoenen mensen in staat om “deel te nemen” aan het afscheidsritueel. Internet en de tv zijn middelen die afstanden overbruggen en iedereen kunnen betrekken bij het herdenkingsritueel. Hoe afstandelijk en oppervlakkig het ook lijkt te zijn, zelfs op deze manier deelnemen aan het ritueel vervuld een functie.⁴⁴

In 2006 is er een studiedag georganiseerd door het instituut voor theologische vorming Luce in Utrecht met de titel “Wilde rituelen?”. Bijma citeert uit een lezing van Thomas Quartier het volgende over het verschil tussen rite en ritualisering: “ Een rite is een vorm van ritueel gedrag dat binnen een vastomlijnd kader plaatsvindt, terwijl bij ritualisering die vaste context mist”. Uitvaarten en stille tochten zijn volgens Quatier voorbeelden van ritualisering. Men ervaart even de gemeenschappelijke beleving, maar na de bijeenkomst is dit gevoel voorbij. Quatier zegt daarvan: “ Het gevaar van deze ritualisering is dat de heilige, rituele handelingen geen enkele overbruggende kracht meer hebben om de mens met het hogere te verbinden”. Een voorafgaande, zingevende context ontbreekt volgens Quatier bij veel nieuwe rituelen.⁴⁵

⁴³ BERBER BIJMA, *Herinneringen aan alle zielen*, Zoetermeer, Meinema, 2007, pg 59-67

⁴⁴ BERBER BIJMA, *Herinneringen aan alle zielen*, Zoetermeer, Meinema, 2007, pg 69

⁴⁵ BERBER BIJMA, *Herinneringen aan alle zielen*, Zoetermeer, Meinema, 2007, pg 75

Ik vind dat Quatier hier wel een belangrijk punt heeft. Het is precies “die vluchtigheid” van het moment die mij zelf soms stoort en een reden is waarom ik zelf niet gauw zal deelnemen aan een stille tocht of iets dergelijks. Van de andere kant fascineert het me ook om te zien hoe mensen (juist bij gebrek aan zingeving misschien) zich “storten” op het “feel good gevoel” van de saamhorigheid. Toch ben ik er van overtuigd dat ze meer zoeken dan dat gevoel van saamhorigheid. Men zoekt toch de “zingeving” en heeft het “ritueel” nodig om een overgang te maken van een situatie voor de gebeurtenis naar de situatie na de gebeurtenis. Het ritueel vervult hoe dan ook die behoefte, dat mag duidelijk zijn. Het spanningsveld ligt daarin hoe je zo goed mogelijk “zin kunt geven” aan het ritueel dat plaats heeft. Hoe krijg je de gewenste verdieping, zodat het spirituele aspect mee gaat spelen in de breedste zin van het woord. Wanneer een ervaring spiritueel of religieus te duiden is hangt af van hoe je “spiritueel of religieus” duidt. Het “heilige” ervaren kan volgens mij ook in alledaagse dingen en bijeenkomsten stille tochten en herdenkingsbijeenkomsten. Het “heilige” hoeft voor de geseculariseerde mens niet “God” genoemd te worden, maar zij ervaren wel “iets”. En dat “iets” is niet “niets”. De ervaring van het “iets” is ook een overbruggende kracht die de mensen verbind en of zij dit dan ervaren als verbinding met het “hogere” is heel lastig te zeggen. Maar het ritueel zo inrichten dat het “iets” ervaren wordt, daar ligt een uitdaging naar mijn mening.

De behoefte aan rituelen neemt zelfs zo toe dat er een nieuwe markt is ontstaan voor “ritueelbegeleiders”. De ritueelbegeleider neemt de plaats van de kerk in. Mensen willen op belangrijke momenten wel een ritueel maar niet in een kerkelijke context

Op de genoemde studiedag in 2006 is gepleit voor een “keurmerk”, om wildgroei tegen te gaan. Er is een opleidingsinstituut (Het Moment⁴⁶) waar mensen worden opgeleid die het ritueel begeleiden en in de juiste context plaatsen. Uitvaartrituelen zijn het meest gevraagd, gevolgd door huwelijk en geboorte. Maar ook voor echtscheiding, emigratie en euthanasie is een markt op dit gebied⁴⁷.

Ook zie je steeds vaker dat theologen zich op het terrein van de ritueelbegeleider begeven.⁴⁸

Een grotere groep mensen is het geloof niet kwijt, maar wel het instituut. Zij willen wel bidden bijvoorbeeld. Een ritueelbegeleider met “keurmerk” en/of theologische achtergrond, biedt dan een meerwaarde.

Het voert te ver om alle nieuwe herdenkingsvormen en rituelen de revue te laten passeren. In bijlage A heb ik een overzicht van een aantal websites opgenomen van nieuwe vormen van herdenken. Maar wie googled op “herdenken” of “afscheid nemen” stuit op een enorme lijst van initiatieven, ideeën en instanties zoals uitvaartondernemers die zich begeven op dit gebied.

2.5 Conclusies: uit het theoretisch kader

Uit het theoretisch kader kan geconcludeerd worden dat de jongere van nu opgroeit in een complexe wereld. Naast de “perikelen van de puberteit” leven ze in een commerciële wereld in een tijd van economische crisis. De wereld is snel, contacten zijn vluchtig. Internet creëert een open wereld met weinig privacy. School draait om competenties en minder om inhoud. Een project over herdenken zou wat kunnen toevoegen aan het bezig zijn met “inhoud” en kunnen bij dragen aan competentie ontwikkeling op het vlak van persoonlijke ontwikkeling, communicatie en samenwerken.

⁴⁶ <http://www.hetmoment.nu>

⁴⁷ BERBER BIJMA, *Herinneringen aan alle zielen*, Zoetermeer, Meinema, 2007, pg 76

⁴⁸ www.ritueelbegeleding.nl

Uit de literatuur komt een aantal “handvatten” naar voren die meegenomen moeten worden bij de ontwikkeling van een project over herdenken.

De jongeren van nu zijn een zoekende generatie die niet sceptisch of onverschillig is maar op zoek is naar “nieuwe beelden” op een persoonlijke manier. Een project herdenken kan bijdragen aan het aanreiken van “beelden”. Rituelen en symbolen zijn instrumenten die daarbij gebruikt kunnen worden, omdat ze jongeren aanspreken. De jongere wil zelf inbreng hebben aan de vorm van rituelen en symbolen. Aan deze behoefte moet in een project tegemoet gekomen worden. Het is verstandig gebruik te maken van materialen uit hun belevingswereld zoals film, lectuur, soaps, internet, muziek en tv. Jongeren zoeken hun eigen identiteit en individualiteit maar ook samenhang en geborgenheid. Ze zijn daarbij ook wel degelijk op zoek naar zingeving maar zoeken dit niet in “traditionele kerkelijke” vormen. De christelijke boodschap sluit vaak niet aan, mede ook gezien het feit dat in een klas vaak kinderen uit verschillende culturen zitten. Er wordt niet “gemakkelijk” over zingeving gesproken met anderen, ze zijn daarin persoonlijk gericht. In het project kunnen religieuze, wijsgerige en wereldse zaken naast elkaar gebruikt worden. Aansluiten bij de maatschappij is erg belangrijk. De jongere zoekt interactie en leren van elkaar. Werkvormen moeten hierop gericht zijn. Meditatie is een werkvorm die niet gemeden hoeft te worden omdat jongeren hier bekender mee zijn dan verwacht. Symbolische communicatie middelen zoals muziek, schilderen, bewegen helpen om gevoelens te uiten. Iets mee laten nemen dat symbolische waarde heeft kan helpen om te vertellen.

Bij een gevoelig onderwerp als herdenken moet er rekening mee gehouden worden dat er in de klas jongeren zijn die in een rouwproces zitten ten aanzien van een verlieservaring door overlijden, ongeluk of scheiding. Dit hoeft geen reden te zijn om het onderwerp te mijden. Ze zijn gewend “dat het leven doorgaat” en rouwen verloopt bij iedereen anders. Persoonlijke aandacht is zeer gewenst. Ook moeten er momenten zijn dat er speciaal stil gestaan wordt bij dit verlies, de vorm waarin dit gebeurt hangt af van de situatie. Rouwprocessen kunnen zeer wisselend verlopen leerde Riet Fiddelaers-Jaspers ons. Naast verdriet kunnen ook andere emoties spelen zoals boosheid, eenzaamheid, angst en verwarring. Wellicht is een persoonlijk gesprek vooraf een goede optie. Wees alert op signalen van depressie en angst. Ook een mogelijkheid is om de kinderen vooraf een vragenlijst in te laten vullen (zoals ook gedaan in mijn onderzoek) om een beeld te krijgen van wat speelt in de klas aan verlieservaringen. Als er meerdere kinderen met verlieservaringen zijn kan er indien nodig ruimte gemaakt worden voor een vorm van “lotgenoten contact”. De boeken van Riet Fiddelaers-Jaspers⁴⁹ en Joke Korteweg⁵⁰ bieden hier hele goede handvatten voor. Goede begeleiding is dan gewenst.

Bovenal moet er bij het doen van een project over herdenken een veilige omgeving gecreëerd worden. De klasgenoten en leerkracht zijn belangrijk hierin, maar ook plaats en ruimte spelen een rol. Er moet gelegenheid zijn voor “hun verhalen”. Dit kan door vertellen maar mogelijk beter door schrijven of muziek.

Als leerkracht of begeleider moet je goed je ogen en oren openhouden. Luisteren is enorm belangrijk.

Herdenken is een bekend fenomeen van deze tijd waar jongeren mee bekend zijn in de vorm van “nieuwe rituelen”. Aansluiten bij hun belevingswereld is essentieel.

⁴⁹ RIET FIDDELAERS-JASPERS, *De rouwende school, handboek voor kinderopvang, primair en voortgezet onderwijs*, Heeze, In de Wolken, 2011

⁵⁰ DR. JOKE E. KORTEWEG, *verder na verlies, jongeren werken aan hun rouw*, Utrecht, Kok, 2012

3 De praktijk in beeld

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het praktisch kader waarop ik mijn scriptie baseer beschreven.

Om een project rond herdenken te kunnen maken voor scholen is het van belang om te weten welke behoeften er leven bij docenten en leerlingen. Tevens is het belangrijk het project aan te laten sluiten bij de lesstof.

Om hier een beeld van de te krijgen heb ik “veldonderzoek” gedaan. Ik heb gesprekken gevoerd met de docenten levensbeschouwing van het Christelijk Lyceum en het Veluws College locatie het Mheenpark om te achterhalen wat er op hun scholen en in hun lessen gebeurt rondom “verlieservaringen” en herdenken. Tevens wilde ik bespreken welke rol zij zagen voor participatie van “de kerk”. Daarnaast heb ik de lesmethoden “*Vensters*” en “*Perspectief*” die op de genoemde scholen gebruikt worden bekeken om te achterhalen of het onderwerp “herdenken” in thema’s, lesstof en opdrachten aan de orde komt. Ook heb ik gekeken welke thema’s uit de lesmethodes geschikt zou zijn om bij aan te haken met een opdracht over herdenken.

Daarnaast heb ik onderzocht hoe de leerlingen zelf zich verhouden tot het onderwerp herdenken zowel ten aanzien van persoonlijke verlieservaringen als herdenken in breder maatschappelijke context. Hiervan heb ik op basis van de bevindingen in mijn literatuuronderzoek over verlieservaringen en herdenken een vragenlijst gemaakt.

In paragraaf 3.2 wordt het onderzoek beschreven onder leerlingen op basis van de vragenlijst. De vragen met hun uitkomsten worden besproken en daar waar mogelijk vergeleken met het literatuur onderzoek. De vragenlijst is door 101 leerlingen ingevuld waardoor er een redelijk representatief beeld ontstaat. In paragraaf 3.3 geef ik een samenvatting van de gesprekken die ik heb gevoerd met de docenten levensbeschouwing over hun visie en mening met betrekking tot “verlieservaringen” bij jongeren, de manier waarop “herdenken” aan bod komt op school en welke rol zij zien voor participatie van de kerk. In de derde paragraaf worden de bevindingen van het screenen van de lesmethodes “*Vensters*” en “*Perspectief*” beschreven.

Dit hoofdstuk wordt afgesloten met conclusies die handvatten opleveren voor een project over herdenken voor jongeren op de middelbare school.

3.2 Vragenlijst

Bij mijn praktijkonderzoek heb ik gekozen om middels een vragenlijst informatie te verzamelen over wat er leeft onder de leerlingen. Doelen die ik wilde realiseren met de vragenlijst waren het verkrijgen van achtergrondinformatie, meningen en gedrag ten aanzien van verlieservaringen en herdenken in maatschappelijke context en privésfeer.

Via de site www.educatie-en-school.info⁵¹ heb ik gekeken hoe een goede vragenlijst samengesteld kan worden. Deze site biedt zeer bruikbare adviezen over voorwaarden waaraan de vragenlijst moet voldoen, soorten vragen die je kunt stellen, de volgorde van vragen, voorbeelden van schaalvragen, ratiovragen en open vragen.

Met deze informatie en mijn bevindingen uit de literatuur over verlieservaringen en herdenken heb ik een vragenlijst opgesteld die in ongeveer 10 minuten ingevuld kan worden.

De docent levensbeschouwing van het Christelijk Lyceum heb ik bereid gevonden om in vier klassen van de onderbouw (Havo 2 klas, Havo 3 klas en 2 klassen VWO 2) de vragenlijst te laten invullen tijdens een les levensbeschouwing. Hierdoor had ik 100% respons! De lijst is door 101 leerlingen ingevuld. De lijsten zijn anoniem in gevuld. De uitkomsten zijn verwerkt in Microsoft-

⁵¹ www.educatie-en-school.info /methodiek/38800-hoe-maak-ik-een-goede-vragenlijst

Exel en omgezet in grafieken die in deze paragraaf als afbeeldingen zijn toegevoegd. In de bijlage C, zijn de uitkomsten in getallen per vraag te vinden.

De vragenlijst bevat vier vragen over verlieservaringen en drie vragen over herdenken. De vragen zijn zo opgezet dat gekozen kan worden uit één of meerder opties en verder is de mogelijkheid geboden om een eigen optie of toelichting te geven op het antwoord. De vragen over verlieservaringen hadden tot doel inzicht te krijgen in de doelgroep en de manier waarop zij met verlieservaringen om gaan die plaatsgevonden hebben in de privésfeer. De eerste vraag gaat over het aantal en aard van deze verlieservaringen. Om een beeld te krijgen welke dingen geholpen hebben om verdriet te verwerken is hierover een vraag gesteld en zijn er meerdere keuze mogelijkheden gegeven van dingen die in de literatuur genoemd worden als rituelen bij verlieservaringen. Er is een vraag gesteld over met wie en hoe vaak er nog over verlieservaringen gepraat wordt omdat dit onderwerp in de literatuur naar voren komt als iets wat jongeren niet gemakkelijk doen. Om een beeld te krijgen van de symbolieken die jongeren gebruiken als herinnering aan een overleden persoon is de vraag gesteld of zij een speciaal voorwerp, gedicht, muziek of iets anders hebben wat zij relateren aan die persoon.

De drie vragen over herdenken hebben ook betrekking op de maatschappelijke context waarin herdenken plaatsvindt. Hoe belangrijk vinden de leerlingen het om te herdenken en waarom dan wel of niet. Hiermee probeer ik na te gaan of er wel behoefte is aan herdenken. De volgende vraag gaat over met wie er herdacht wordt en op welke plek. De achtergrond van deze vraag is ook om een beeld te krijgen of de school en/of kerk een plek is waar kinderen willen en kunnen herdenken.

De vragenlijst wordt afgesloten met drie algemene vragen om een beter beeld te krijgen van de doelgroep qua leeftijd, geslacht en waar ze in geloven. Ook heb ik gevraagd of ze wel eens in de kerk, moskee of synagoge komen, dit heb ik gevraagd om te kijken hoe bekend kinderen nog zijn met godshuizen. In de literatuur is hier veel over geschreven en het is interessant of de uitslag van mijn onderzoek past in wat er geschreven is over jongeren, religie en de “moderne” maatschappij. Ook geeft het een beeld van de rol die de kerk wel of niet kan spelen in een project voor school.

Hieronder wordt per vraag, de resultaten en een toelichting beschreven.

Voor de vragenlijst verwijs ik naar bijlage B. Voor de verwerking van de resultaten in cijfers verwijs ik naar bijlage C.

3.2.1 Algemene vragen

Allereerst beschrijf ik de resultaten van de algemene vragen, omdat deze een beeld geeft van de doelgroep.

De leerlingen is gevraagd hun geslacht en leeftijd in te vullen.

De gemiddelde leeftijd van de jongeren die de vragenlijst hebben ingevuld is 14 jaar.

Het percentage jongens en meisjes was vrijwel gelijk.

Vraag:

Is de kerk, moskee of synagoge voor jou een plek waar je wel eens naar toe gaat?

0 nooit

0 af en toe bij speciale gelegenheden

0 (bijna) elke week

0 alleen om te bezichtigen in een vakantie bijvoorbeeld.

Deze vraag is gesteld om te achterhalen of een godshuis in het leven van leerlingen nog een plek is waar zij heen gaan.

Resultaat:

60 % van de leerlingen komt nooit in een kerk, tenzij bij een bezichtiging in een vakantie.

23 % doet dit wel bij speciale gelegenheden zoals kerstmis of begrafenissen.

19 % is kerkelijk en gaat (bijna) elke week naar de kerk of moskee.

Reflectie:

Dit percentage is wellicht wat hoger dan bij openbaar of katholiek middelbaar onderwijs aangezien de vragenlijst is afgenomen op een christelijke school.

Apeldoorn ligt tegen de "bible belt" aan maar deze leerlingen bezoeken veelal de reformatische middelbare school in Apeldoorn. Hier zal het percentage "kerkbezoek" weer veel hoger zijn.

Bij de algemene vragen is ook gevraagd naar waar de leerlingen in geloven:

Vraag:

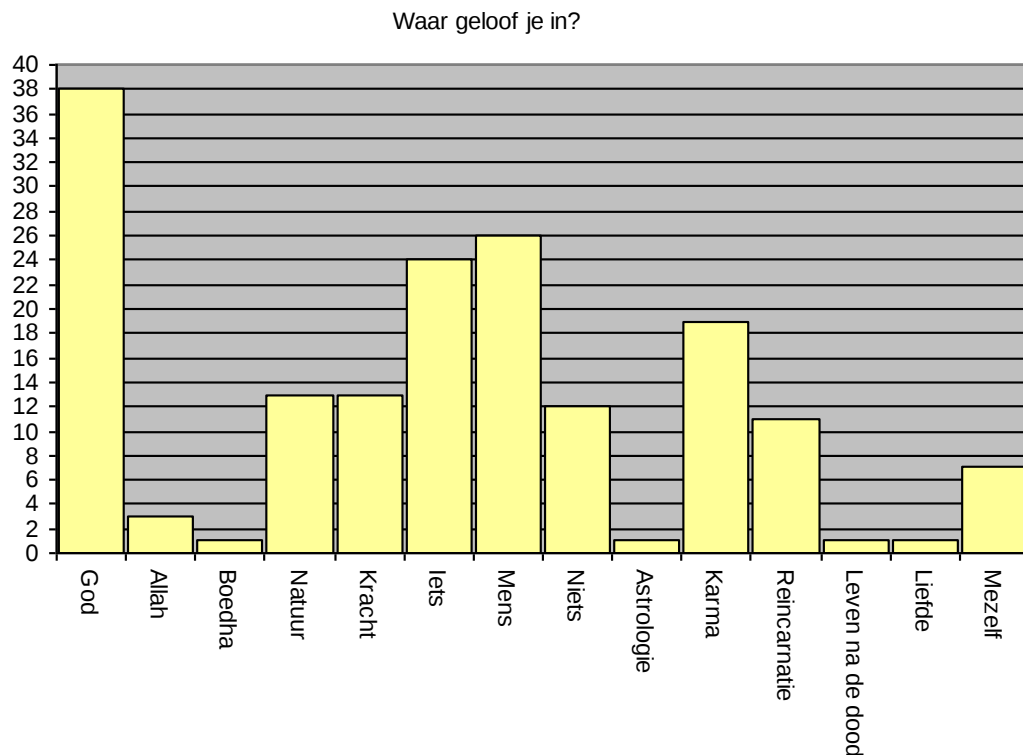
Ik geloof in (omcirkel wat van toepassing is, mag meerdere dingen zijn) :

GOD – ALLAH- BOEDDHA -DE NATUUR- EEN KRACHT - IETS – DE MENS – NIETS- ASTROLOGIE- KARMA- REINCARNATIE.

Anders:.....

Deze vraag is gesteld om een beeld te krijgen in waarin leerlingen geloven. Hiermee kan bekeken worden of het bricolage beeld bevestigd kan worden en in welke geloofsvormen jongeren geïnteresseerd zijn.

Resultaat:

Leerlingen konden meerdere antwoorden geven waardoor verschillende combinaties naar voren kwamen. Daarin kwamen zeer wisselende combinaties voor van iets-natuur-kracht-mens-karma en reïncarnatie. Wanneer God of Allah werd ingevuld (31x en daarmee het vaakst van alle items) was dat vrijwel altijd als enig item en soms in combinatie met “natuur”. Er was keuze uit: God-Allah- Boeddha- de natuur- een kracht- iets- de mens- niets- astrologie- karma- reïncarnatie en anders. Bij anders is zeven maal: “miezelf” ingevuld.

De meeste van de negentien leerlingen die aangeven (bijna) elke week naar de kerk te gaan kruisen God ook als enige geloofsitem aan. Ook kinderen die de kerk niet bezoeken kruisen God als geloofsitem aan maar dan vaker in combinatie met andere geloofs-items.

Reflectie

In deel I haalde ik artikelen aan van Zondervan⁵² en Prins⁵³ waarin zij zeggen jongeren “bricoleren” of te wel dingen bij elkaar sprokkelen, ze geloven in verschillende dingen tegelijk. Uit mijn onderzoekje wordt dit beeld bevestigd.

⁵²TON ZONDERVAN, “Bricolage en bezieling, Hybride religieuze identiteit bij jongeren”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK, *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecetrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008

⁵³ MAERTEN PRINS, “doe het zelf of doe het niet, religie van jongeren en de gevolgen van individualisering”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK e.a. *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecetrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008

3.2.2 Vragen over verlieservaringen (vraag 1 t/m 4)

Vraag:

1. Heb je wel eens meegemaakt dat er iemand met wie je een goede band had, is overleden?

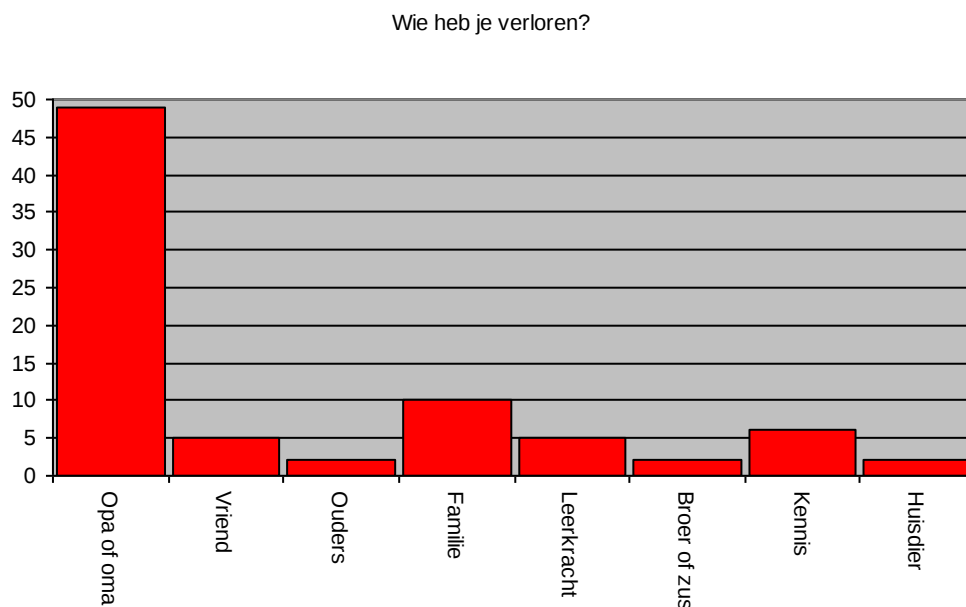
0 ja

- Wil je zeggen wie dat is? Bijv. je oma, opa, vriend, vader, moeder, buurmeisje, buurjongen, neef, nicht of anders:
- Hoe lang is het geleden dat deze persoon is overleden:

0 nee, ga verder naar vragen over herdenken

De eerste vraag over verlies is gesteld om een beeld te krijgen van het aantal leerlingen dat te maken heeft gehad met een verlieservaring en in welke categorieën zoals grootouders, ouders, broer of zus, familie (ooms, tantes), vriendenkring, leerkracht, kennis of huisdieren deze verlieservaringen liggen.

Resultaat:

81 % geeft aan dat er iemand overleden is waar ze een goede band mee hadden. 20 % heeft geen verlies ervaring.

Reflectie:

In de helft van de verlieservaringen betrof het grootouders. Deze verlieservaringen varieerden van tien jaar geleden tot een aantal weken geleden. Gezien de leeftijd van de leerlingen was ook te verwachten dat een flink aantal van de verlieservaringen grootouders zou betreffen. Vijf leerlingen hebben een ouder verloren en twee een broertje. Vijf maal betrof het overlijden een goede vriend of vriendin. Ooms, tantes, buurman, buurvrouw werd een paar keer genoemd. Opvallend was dat ook twee keer huisdier (hond) genoemd werd.

Dit bevestigt dat een verlieservaring breder kan zijn dan het overlijden van een persoon. Alles waar je aan gehecht bent en wat je verliest geeft een rouwproces. Scheiding van ouders is een verlieservaring die ik niet meegenomen heb in dit onderzoek omdat ik het in dit onderzoek wilde toespitsen op verlieservaringen rondom overlijden. Dit is een keuze geweest om het item niet te "breed" te laten worden en beter aan te laten sluiten bij het onderwerp "herdenken".

Van de 101 leerlingen hebben maar liefst twaalf leerlingen een verlies te verwerken van een ouder, broertje, vriend of vriendin. Uit de uitkomst is geen conclusie te trekken over de impact of de mate van rouw die de verlieservaring heeft op de leerling. Verwacht mag worden dat het overlijden van een ouder, broer/zus of vriend een heftige ervaring is voor een kind. In een gemiddelde schoolklas komt dit dus regelmatig voor. Diverse kinderen hadden meerdere familieleden verloren, zoals grootouders, tantes en ooms.

De tweede, derde en vierde vraag zijn alleen ingevuld door de één en tachtig leerlingen die een verlieservaring hebben.

Vraag:

2. Welke dingen hebben je geholpen om met je verdriet om te gaan? (meerdere antwoorden mag je aankruisen)

0 naar de begrafenis of crematie geweest

0 aan een stille tocht mee gedaan

0 kaarsje gebrand (bijvoorbeeld in huis, op je kamer, in een kerk, bij een begraafmonument)

0 een herdenkingsbijeenkomst bijgewoond

0 een brief of gedicht geschreven

0 in dagboek geschreven

0 muziek of een lied geluisterd

0 met anderen er over gepraat

0 bidden

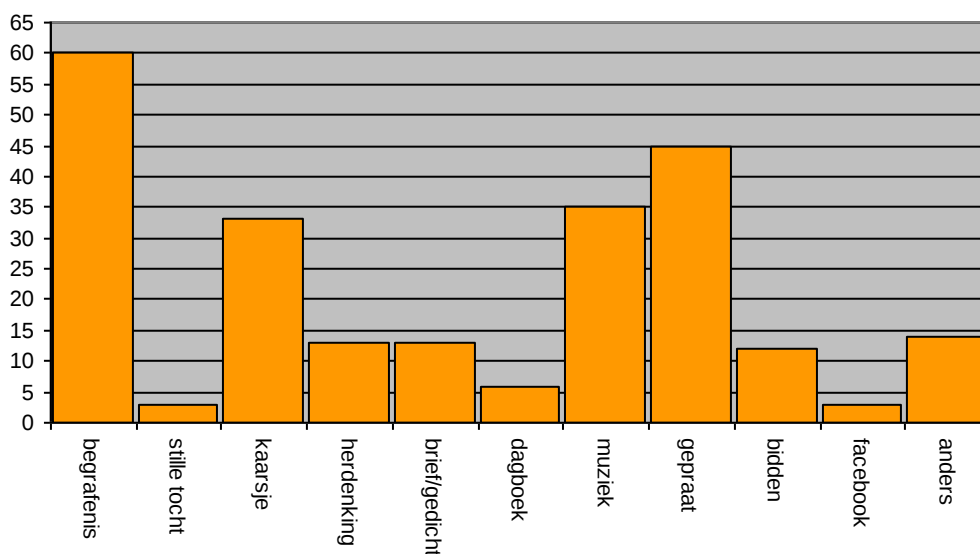
0 Facebook, Hyves of getwitterd

0 anders.....

De tweede vraag over verlies is gesteld om een beeld te krijgen welke dingen de leerlingen gedaan hebben om met het verdriet om te gaan.

Resultaat:

Welke dingen hebben je geholpen om met je verdriet om te gaan?

Reflectie:

De meeste kinderen die een overlijden hebben meegemaakt zijn naar de begrafenis, herdenkingsdienst of herdenkingsbijeenkomst geweest. Drie leerlingen hebben een keer met een stille tocht meegelopen.

In de literatuur wordt aangegeven dat een kaarsje aansteken, een brief of gedicht schrijven, of muziek luisteren, middelen zijn die de jongeren aanspreken als verwerking. Dit beeld wordt bevestigd door de antwoorden die de leerlingen hebben gegeven. Kaarsje branden (33x), brief of gedicht geschreven (13x), muziek geluisterd (35x) is vaak aangestreept. Bidden is twaalf keer aangestreept (15 %). In de literatuur worden meerdere vormen van bidden onderscheiden zoals religieus, meditatief en psychologisch. Bij religieus bidden bidt men tot God of Allah. Bij meditatief bidden doet men dit om "rust" te vinden. Bij psychologisch bidden bidt men om kracht en steun te vragen. Dit kan zijn gericht zijn tot een godheid maar kan ook volledig aan iets niet definieerbaars gericht zijn, of aan een overleden persoon. In de vragenlijst is dit onderscheid niet gemaakt. Alle drie de vormen kunnen door elkaar heen lopen. Uit literatuur blijkt dat ruim 60% van de jongeren in deze verschillende vormen bidt. Dit getal is hoger dan de 15% in deze vragenlijst. Mogelijk komt dit omdat hier gevraagd wordt naar bidden in relatie tot troost of omdat de kinderen die dit invullen bidden op een andere manier interpreteren dan in de literatuur is beschreven.

Ook andere vormen van "verwerken" worden genoemd zoals foto's kijken, het graf bezoeken, denkbeeldig praten met de overledene, over hem/haar nadenken en zingen worden genoemd.

Interactieve media zoals Facebook of Hyves worden drie keer genoemd. Dit aantal is laag gezien het huidige internettijdperk en de bevindingen in mijn literatuur onderzoek. Er is door mij niet gevraagd naar het invullen van een condoleanceregister op internet. Wellicht had dit een beter beeld gegeven. Een andere verklaring voor dit lage percentage is het feit dat veel verlieservaringen ook al langere tijd geleden zijn, waarbij deze vormen van "communicatie" nog niet bestonden of de leerling nog te jong was om hier gebruik van te maken.

Vraag:

3.Praat je er nu nog wel eens met anderen over?

0 ja, ik praat er regelmatig over met

.....
(bijvoorbeeld ouders, vrienden, een docent of hulpverlener

0 ik praat er soms over met:

.....
0 nee, ik houd dat liever voor mijzelf

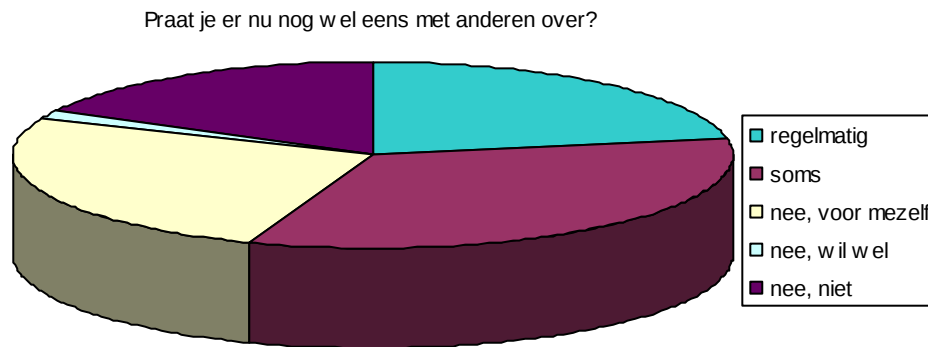
0 nee, maar dat zou ik wel graag willen

0 nee, ik praat er niet over

omdat.....

In de derde vraag is onderzocht of leerlingen ook na enige tijd nog praten over verlieservaringen omdat enerzijds praten helpt bij het verwerken maar anderzijds in de literatuur ook aangegeven wordt dat jongeren hier moeite hebben.

Resultaat:

Ruim de helft (55 %) van de leerlingen met een verlieservaring (45x) geeft regelmatig of soms nog te praten over hun ervaringen.

Reflectie:

Uit de toelichting blijkt dat de leerlingen over het algemeen met ouders, familie en vrienden praten. Praten helpt, dit wordt ook in de boeken van Riet Fiddelaers-Jaspers diverse keren benoemd. Ruim de helft van de leerlingen praat met mensen die dicht bij hen staan over verlies en het op deze manier te verwerken. Aan de andere kant wordt in de literatuur ook aangegeven dat jongeren niet “gemakkelijk” praten over gevoelens. Totaal 40% van de leerlingen praat niet over hun verlieservaring. 23 % praat niet omdat ze het voor zichzelf willen houden. 17% praat niet omdat ze hier geen zin in hebben of het niet nodig vinden. In totaal praat ruim de helft wel en iets minder dan de helft niet over hun verlieservaringen. Eén leerling geeft aan niet over te praten maar dit wel graag te willen. Als leerlingen ervoor kiezen om de verlieservaring voor zichzelf te houden, hoeft dat niet te betekenen dat ze het “moeilijk” vinden om er over te praten, maar kan dit wel een reden zijn. Dit is niet uit mijn onderzoek te achterhalen en daarmee is het gestelde dat jongeren moeilijk praten over hun verlieservaring niet geheel te bevestigen.

Vraag:

4. Heb je een nog een speciaal voorwerp, gedicht, muziek of iets anders wat bij deze persoon hoorde of waarbij je nog aan deze persoon denkt?

O nee,

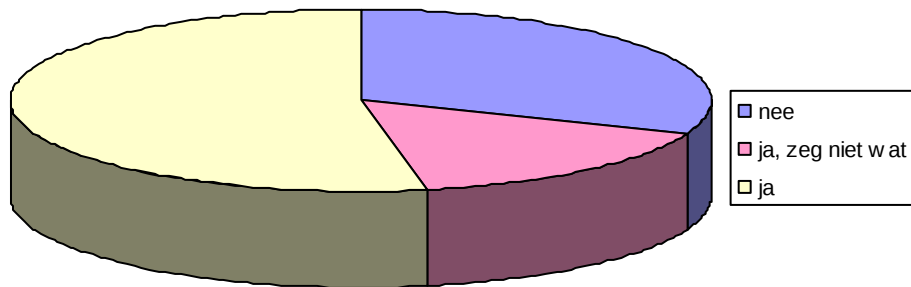
O ja, maar ik wil niet vertellen wat dat is

O ja, ik heb

Symbolen worden in de literatuur beschreven als belangrijke instrumenten in het verwerken van verlieservaringen. Om na te gaan of symbolen ook een rol spelen bij deze jongeren is vraag vier gesteld. Tevens heb ik geprobeerd inzicht te krijgen in de symboolvormen die de jongeren kiezen.

Resultaat:

Heb je een nog een speciaal voorwerp, gedicht, muziek of iets anders wat bij deze persoon hoorde of waarbij je nog aan deze persoon denkt?

70 % van de jongere met een verlieservaring zegt een symbool te hebben dat ze relateren aan een overledene. Een derde daarvan wilde niet aangeven wat het symbool is . 30 % zegt geen symbool te hebben.

Reflectie:

Van de leerlingen die een symbool hebben wordt het vaakst genoemd een foto of voorwerp dat ze gekregen hebben van de overleden persoon (ketting, meubelstuk, beeldje, knuffel, cadeautje, boeken, oude hoed, pen, schilderij). Ook hebben er een aantal (6x) een lied wat ze nog luisteren. Vaak is dit een lied dat tijdens de begrafenis is gedraaid of een lied dat ze doet herinneren aan de overleden persoon. Ook gedichten die zelf geschreven en voorgelezen zijn op de begrafenis worden als symbool beschouwd. In mijn literatuuronderzoek kwam naar voren dat symbolen belangrijk zijn, dit wordt bevestigd door de leerlingen die de vragenlijst ingevuld hebben. Blijkbaar is een symbool een belangrijke manier om herinneringen te koesteren en te bewaren.

3.2.3 Vragen over herdenken(vraag 5 t/m7)

Deze vragen zijn door alle honderd en één leerlingen ingevuld.

Vraag:

5.Aan welke vormen van herdenken doe jij wel eens mee (meerdere antwoorden mogelijk)

0 dodenherdenking op 4 mei

0 herdenken van een ongeluk of aanslag (bijvoorbeeld Koninginnedag, vuurwerkcramp, vliegtuig op school gestort)

0 herdenkingsbijeenkomst voor iemand die is overleden (bijvoorbeeld, stille tocht, berm monument, of bezoek brengen aan een monument of gedenkplaats)

0 herdenkingsdienst in kerk, moskee, synagoge (voorbeelden zijn Allerzielen bij katholieken of gedachteniszondag bij protestanten)

0 kerkhof bezoeken

0 herdenking uitzending bekijken op tv

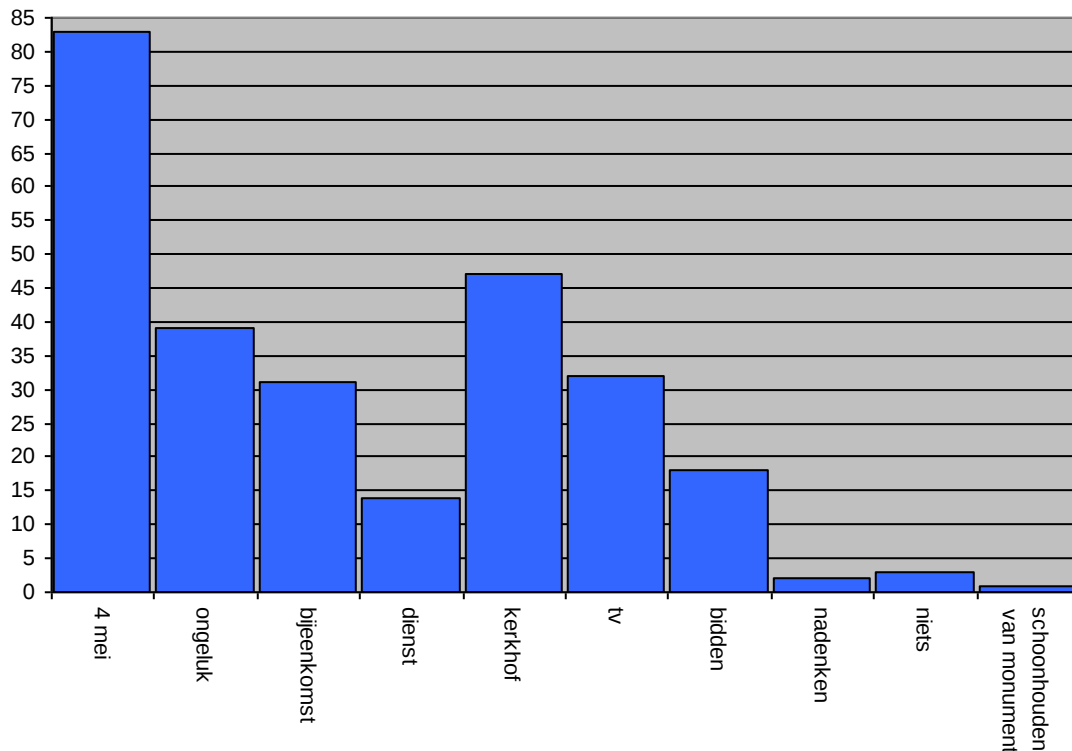
0 bidden om iemand te herdenken

0 anders.....

Deze vraag is gesteld om te achterhalen of herdenken een vorm is waaraan jongeren deelnemen en te bekijken welke vormen dan het meeste aanspreken bij de leerlingen.

Resultaat:

Aan welke vormen van herdenken doe jij wel eens mee?

Reflectie:

Het valt op dat vrijwel alle leerlingen wel eens aan een vorm van herdenken meedoen (98%).

Het vaakst is aangekruist de dodenherdenking op vier mei (83x). De vragenlijst is afgenomen op acht en negen mei. Waarschijnlijk heeft de dodenherdenking nog vers in het geheugen gelegen en heeft iedere leerling er wel wat van opgepikt of is er op school bij stil gestaan.

Herdenken van een ongeluk of aanslag scoorde negen en dertig keer. Ook dit is vrij hoog (39%). Op het christelijk lyceum doet klas doet 2C altijd mee met het herdenken op zeven oktober van het vliegtuigongeval wat 1946 heeft plaats gevonden en waarbij een vliegtuig op de school is neergestort. Ook de aanslag op Koninginnedag in 2010 te Apeldoorn heeft op de leerlingen veel impact gehad door persoonlijke betrokkenheid en feit dat dit in hun stad gebeurd is. Hieraan is ruim aandacht besteed met herdenkingen ter plekke, in kerken en Orpheus. Op tv zijn diverse uitzendingen geweest van de herdenkingsbijeenkomsten.

Ook de dodenherdenking wordt jaarlijks uitgezonden op televisie. Dit verklaart wellicht ook dat twee en dertig leerlingen aangeven uitzendingen op tv bekeken te hebben van herdenkingsbijeenkomsten. Ook herdenkingsbijeenkomsten voor iemand die overleden is (zoals stille tocht, bermmonument of bezoek brengen aan een monument of gedenkplaats) scoort één en dertig keer. Geconcludeerd kan worden dat jongeren mee doen aan herdenken in het "groot" en dat dit een vorm is die kennelijk aanspreekt.

Aan herdenkingsvormen van gebeurtenissen met betrekking tot overlijden in de "privésfeer" zien we een ander beeld uit de antwoorden naar voren komen dan bij herdenkingsbijeenkomsten van maatschappelijke gebeurtenissen. Aan een herdenkingsdienst voor een overledene zoals Allerzielen of Gedachtenisondag hebben veertien leerlingen ingevuld deel te nemen (14%). Opvallend is dat dit percentage dicht ligt bij de het aantal leerlingen (19%) dat elke week een kerk bezoekt. Bijna de helft van de kinderen bezoekt een kerkhof.

Bidden is ook hierbij een vorm die naar voren komt als een manier van herdenken voor jezelf (18%). Bidden gebeurt door gelovige en niet gelovige leerlingen. Vier van de achttien leerlingen die zeggen te bidden is niet kerkelijk. Eén leerling ziet het schoonhouden van monumenten ook als vorm van herdenken. 3 % van de leerlingen zegt aan geen vorm van herdenken mee te doen.

Vraag:

6.Hoe belangrijk vind jij het om gebeurtenissen of overleden personen te herdenken

0 helemaal niet belangrijk

0 maakt me niet uit

0 best belangrijk

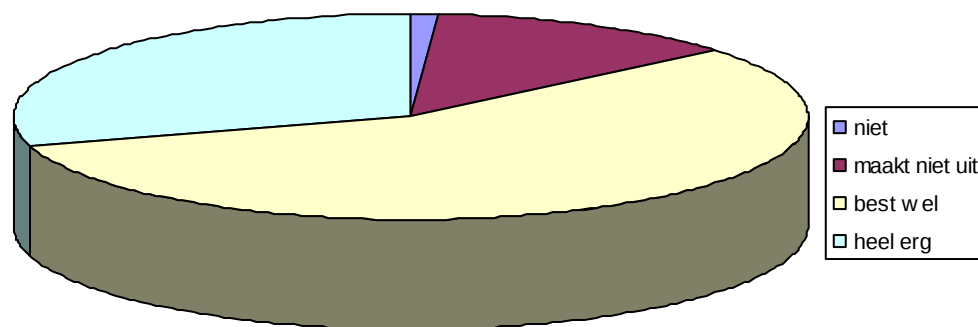
0 heel erg belangrijk

Kun je kort toelichten waarom je voor dit antwoord hebt gekozen:

Deze vraag bestaat uit twee onderdelen waarbij het eerste gedeelte om een keuze wordt gevraagd om te achterhalen hoe belangrijk jongeren het vinden om te herdenken. Het tweede gedeelte is een open vraag waarin een toelichting wordt gevraagd op hun keuze. Hiermee probeer ik inzichtelijk te krijgen welke redenen de leerlingen hebben om herdenken. Ik probeer op deze manier te ontdekken of er daarmee wel draagvlak is voor een project over dit onderwerp.

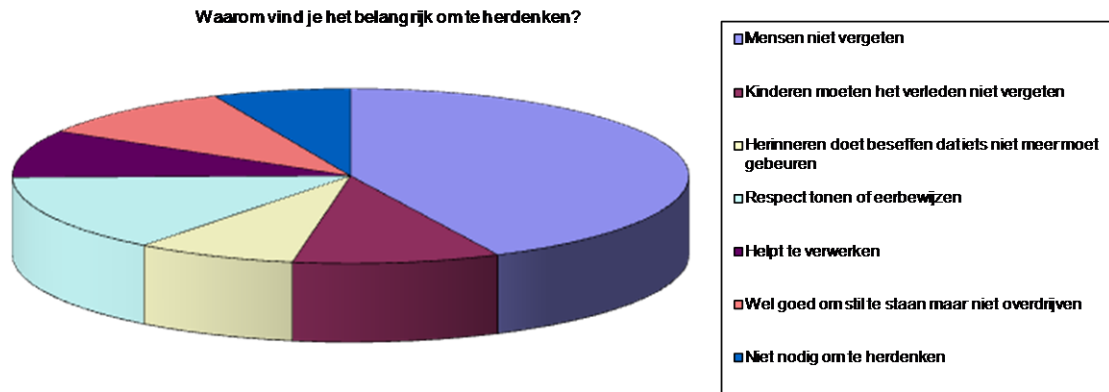
Resultaat: (1^e onderdeel van de vraag)

Hoe belangrijk vind jij het om gebeurtenissen of overleden personen te herdenken?

We zien dat 87% van de leerlingen het belangrijk vindt om te herdenken (57% best wel belangrijk, 30% heel erg belangrijk). De overige leerlingen maakt het niet uit. In de toelichting zeggen de leerlingen, die het niet uit maakt, echter wel: "mensen of gebeurtenissen moet je niet vergeten, maar je moet er niet zo'n poespas van moet maken". De gegeven toelichtingen zijn verschillend verwoord maar zijn wel te rubriceren zoals het cirkeldiagram laat zien.(zie voor details van de antwoorden bijlage C)

Resultaat: 2^e onderdeel van de vraag

Het vaakst wordt als reden aangegeven, dat mensen niet vergeten moeten worden. Ook respect tonen en eerbewijzen worden vaak genoemd. Leerlingen willen het verleden niet vergeten en geven ook aan dat herinneringen hen doet beseffen dat iets niet meer moet gebeuren, zoals oorlog of aanslagen.

Acht keer wordt gezegd dat “herdenken” je helpt om te verwerken en gebeurtenissen een plek te geven. Sommige vinden het niet nodig om te herdenken of vinden dat het niet overdreven moet worden.

Reflectie

Ook bij deze antwoorden zie je terug wat in de literatuur beschreven is over de rol van herdenken in het “klein” met betrekking tot het verwerken van een verlieservaring in de privésfeer als in het “groot” bij traumatische gebeurtenissen in het heden en verleden. Herdenken behoort weer tot deze tijd in al zijn vormen en maten en jongere doen er volop aan mee. Herdenken wordt belangrijk gevonden.

Vraag:

7. Als je samen met anderen herdenkt doe je dat dan met (meerdere antwoorden mogelijk)

☐ familie

☐ vrienden

☐ school

☐ kerk, moskee of synagoge

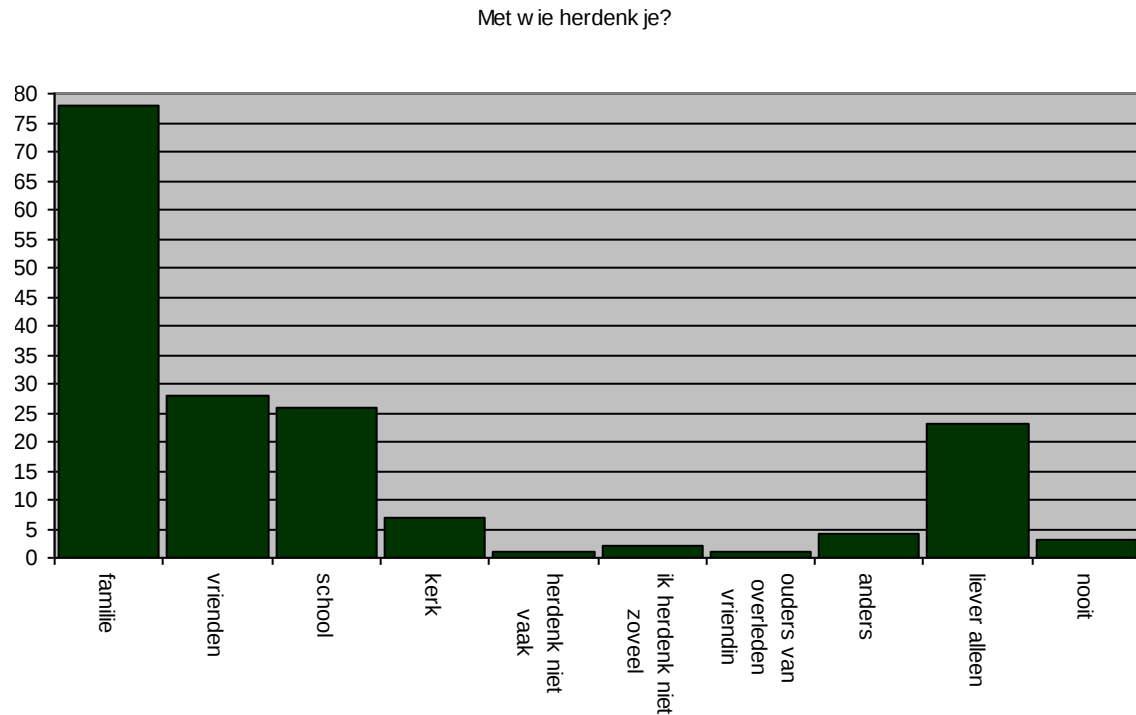
☐ anders.....

☐ ik herdenk liever alleen

☐ ik herdenk nooit.

Om een beeld te krijgen met wie de jongeren herdenken is deze vraag gesteld. Is er een rol weggelegd voor school of kerk of zoeken jongeren het bij hun familie en vrienden. De leerlingen konden meerdere opties aankruisen.

Resultaat:

Reflectie:

Familie wordt verre weg het meest genoemd (87%). Daarna volgen vrienden (28%) en school (26%). De kerk wordt maar door 7% genoemd. Dit bevestigt het beeld uit de literatuur dat de kerk niet meer de plek is waar mensen heen gaan om “rituelen” te vinden bij verwerking van verlieservaringen. School lijkt wel tot de “leefomgeving” te behoren waarin jongere een bron zien voor het delen van gevoelens en emoties. Een kwart van de leerlingen geeft aan liever alleen te herdenken of nadenken.

3.3 Gesprekken met docenten

Het doel van mijn gesprekken met docenten levensbeschouwing was een beeld te krijgen hoe twee scholen met verschillende identiteit (protestant christelijk en katholiek) omgaan met verlieservaringen en hoe herdenken vorm krijgt in het dagelijks onderwijs. Tevens wilde ik hun visie weten over een mogelijke rol van de kerk bij een project op school.

In bijlage D is het verslag van de gesprekken met de drie docenten opgenomen.

Op beide scholen is er rondom acute rouw een protocol aanwezig. Onder acute rouw wordt dan verstaan dat er een leerling of leerkracht overlijdt. Ook bij een ramp, zoals twee jaar geleden op Koninginnedag in Apeldoorn, is dit protocol in werking getreden.

Op beide scholen is er een vertrouwenspersoon aanwezig voor persoonlijke begeleiding. Ook de mentor speelt een belangrijke rol in het signaleren van behoefte aan ondersteuning.

De manier waarop het onderwerp herdenken in de lessen terug komt is heel verschillend op beide scholen. De docenten van het Christelijk Lyceum geven aan dat het onderwerp niet “specifiek” in de methode voorkomt maar wel regelmatig naar aanleiding van een onderwerp aan de orde komt

in een klassengesprek. De docent van het Veluws College (RK) schenkt meer aandacht aan het onderwerp herdenken. Het onderwerp herdenken komt in de lesmethode aan de orde. Ook moeten de leerlingen in het derde jaar een opstel schrijven over “afscheid nemen”. De docent heeft de wens dat dit onderwerp meer aandacht zou krijgen door het jaar heen.

Op het Christelijk Lyceum wordt elk jaar het vliegtuigongeluk herdacht van 7 oktober. De gemeente herdenkt de leerlingen van de school die omkwamen door het neerstorten van een vliegtuig op de gymzaal van het christelijk lyceum in 1946.

De leerlingen leggen dan kransen op de begraafplaats waarbij nabestaanden en de burgemeester aanwezig zijn. Ook in de les wordt aandacht besteed aan deze herdenking.

In de kerstles is er de mogelijkheid om “kaarsjes” aan te steken, hierbij geven de docenten aan dat ze elk jaar weer verbaasd zijn over de “emotie” die dit oproept. Dit geeft volgens hen aan hoeveel behoefte er is om stil te staan bij gebeurtenissen in het leven. Kinderen missen dit volgens hen.

In de rol in van de kerk, in welke vorm dan ook, bij een project over herdenken wordt heel verschillend gedacht door de docenten. Het docenten van het Christelijk Lyceum zien participatie of betrokkenheid van de kerk niet zitten. Volgens hen “zitten leerlingen hier niet op te wachten”. De leerlingen naar de kerk toehalen voor een of andere bijeenkomst rondom herdenken past volgens hen niet in de huidige tijd en bij de behoeften van kinderen.

De docent van het Veluws College denkt dat participatie van de kerk niet gemeden hoeft te worden, als het ingebouwd is in het project. Het ligt er maar net aan hoe je het een en ander vorm geeft, vindt ze. Ze geeft aan dat de leerlingen wel nieuwsgierig zijn naar religie en dat kennis nemen aan diverse vormen bijdraagt tot visieverbreding.

De docenten van beiden scholen hebben ervaring met meditatie in de klas en zijn hier positief over.

3.4 Lesmethoden

In bijlage E is een overzicht opgenomen van de verschillende lesmethoden die in de onderbouw gebruikt worden op het Christelijk Lyceum en het Veluws College.

Ik heb de lesmethodes bekeken op het thema “herdenken” en lesonderdelen die “herdenken” aan de orde stellen middels een opdracht of tekstinformatie. Wanneer er geen opdracht of informatie in een hoofdstuk voorkomt, maar de lesstof er zich wel voor leent om het onderwerp “herdenken” aan de orde te stellen, heb ik dat ook aangegeven.

De methode *Vensters*⁵⁴ wordt gebruikt op het Christelijk Lyceum. De docent Dirk van de Glind heeft deze methode zelf ontwikkeld. De methode Vensters is een op godsdienst georiënteerde methode voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs vmbo, havo/vwo. *Vensters 1* begint met basisvorming over het hoe en waarom van godsdienst/ levensbeschouwing en een korte kennismaking met de drie wereldgodsdiensten Jodendom, Christendom en Islam en hun heilige boeken. Aan de hand van verhalen uit de Bijbel beginnende met het scheppingsverhaal wordt in *Vensters 1* de Bijbel doorlopen tot Exodus. *Vensters 2* behandelt Rechters en Profeten uit het oude testament en start met het nieuwe testament en behandelt “het leven van Jezus” tot en met Handelingen. De oude en nieuwe testament verhalen worden naar “onze tijd” gebracht door spiegelverhalen waarmee elk hoofdstuk begint. De methode bevat opdrachten die de kennis over Bijbelverhalen toetsen. Daarnaast zijn er ook opdrachten die gericht zijn op het ontwikkelen van

⁵⁴ DIRK VAN DE GLIND, *vensters1 en 2, levensbeschouwelijke vorming/godsdienst voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs*, Apeldoorn, NezoDruk, 2009,

de eigen levensbeschouwing van de leerling en wordt de leerling aangespoord tot zelf nadenken en visie ontwikkeling. De methode is gericht op het Christendom en Jodendom aangezien dit de bakermat is van het Christendom. Voor een overzicht van de hoofdstukken verwijs ik het overzicht in bijlage E.

Het onderwerp “herdenken” is niet specifiek terug te vinden in een opdracht of tekst. Wel zijn er enkele hoofdstukken die zich zouden lenen voor een opdracht over “herdenken”. Aangezien ik stage heb gelopen op deze school weet ik uit de praktijk dat er wel aandacht is voor het thema “herdenken”, zoals de “kerstles” of de herdenking van het vliegtuigongeluk. Het is dan de inbreng van de docent die buiten de methode om een les hieraan besteedt.

De methode *Perspectief*⁵⁵ wordt gebruikt op het Veluws College. Deze methode is een breed georiënteerde methode met boeken die een doorlopende leerlijn vormen van onder- naar bovenbouw in zowel vmbo als havo/vwo. De methode geeft leerlingen inzicht in levens vragen gebruikmakend van hun eigen persoonlijke ervaringen. *Perspectief* laat zien welke betekenis godsdiensten en levensbeschouwingen hebben voor het leven van mensen op een persoonlijke manier, door verhalen van mensen op te nemen in de hoofdstukken. Ook de betekenis van godsdiensten en levensbeschouwing op de samenleving krijgt ruime aandacht. De leerling maakt kennis met verschillende godsdiensten. Een belangrijk kenmerk van de methode *Perspectief* is dat de leerling het vertrekpunt is en de leerling aanzet tot zelf nadenken. De werkboeken zijn prettig werkbaar en bevatten concreet geformuleerde opdrachten. De methode *Perspectief* helpt de leerling zijn eigen levensbeschouwing te ontwikkelen. Voor een overzicht van de hoofdstukken verwijs ik naar bijlage E.

Het onderwerp herdenken komt in het eerste leerboek en werkboek aan de orde bij het hoofdstuk over geboorte (hoofdstuk 2.1) en gedenken (hoofdstuk 4.2). Ook in hoofdstuk 5.1 wat gaat over “op weg zijn” zit een opdracht met de thematiek herdenken. Diverse keren lenen de onderwerpen in de hoofdstukken zich ervoor om “iets met herdenken” te doen. In de leerboeken en werkboeken voor het 2^e leerjaar (zowel vmbo als havo/vwo) komt het onderwerp niet meer aan de orde in opdrachten of tekst, maar zijn er ruim voldoende mogelijkheden om het onderwerp herdenken aan te laten haken bij een hoofdstuk.

3.5 Conclusies uit het praktisch kader

De uitkomsten van het onderzoek onder 101 leerlingen bevestigen op een aantal punten de conclusies uit het literatuuronderzoek.

De ontkerkelijking onder jongeren wordt bevestigd in mijn onderzoek. Ook het feit dat jongeren bricoleren, ogenschijnlijk niet bij elkaar passende zaken naast elkaar gebruiken met betrekking tot hun spiritualiteit, komt naar voren in het feit dat in de vragenlijst zowel het geloof in God- iets-natuur-kracht-mens-karma en reïncarnatie naast elkaar bestaan.

Bij het ontwikkelen van een project is het belangrijk om rekening te houden met het feit dat spiritualiteit bij de jongeren een “breed” begrip is.

Ten aan zien van verlieservaringen is het goed te beseffen dat een groot deel van de leerlingen in een klas te maken hebben gehad met een verlieservaring en dat het doen van een project over herdenken tot emoties zal leiden. Grotendeels betrof de verlieservaring een grootouder(s) of

⁵⁵ DESIRE BROKERHOF, JOKE GERRITSEN-SWART, DINEKE SPEE, *perspectief*, godsdienst en levensbeschouwing voor de basisvorming*, Amersfoort, ThiemeMeulenhoff, 2010

* tekstboek 1,2,3/4 en werkboek 1,2 voor vmbo, leerboek 1,2,3 vmbo-t/havo/vwo

(oude) ooms en tantes, maar 11 % van de leerlingen (in mijn onderzoek) had ook een verlieservaring van een ouder, broertje/zusje of vriend/vriendin. Hoe heftig een ervaring is geweest is niet uit dit onderzoek af te leiden. Hoe lang geleden een verlieservaring heeft plaatsgevonden (in mijn onderzoek varieerde dat van 14 jaar tot 1 week) zal enerzijds van invloed zijn op de emotie, maar wellicht heeft de relatie die de leerling heeft met de overledenen zeker zo veel invloed. Dit alles is niet met cijfers te ondersteunen in mijn onderzoek, maar wel een factor om rekening mee te houden in een project.

Gebruik maken van symbolen (en rituelen) komt in de literatuur naar voren als een vorm die belangrijk is voor jongeren. Ze zouden hun eigen symbolen willen vormen. Dit komt in mijn onderzoek ook naar voren, gezien het feit dat zo veel leerlingen zoveel diverse vormen van symbolen gebruiken. In een project moet dit aspect zeker worden meegenomen. Een mogelijkheid is om iets te doen met de persoonlijke symbolen die de jongeren hebben. In mijn onderzoek wilde een derde van de leerlingen niet zeggen wat het symbool is. In een opdracht met betrekking tot eigen symbolen moet hier rekening mee gehouden worden. Het symbool is “heilig” voor de leerling. Een opdracht of praten hierover moet ook met respect en waardigheid gebeuren. Elke leerling moet in zijn of haar waarde gelaten worden. Ook blijkt uit mijn onderzoek dat er leerlingen in een klas zitten die niet met een verlieservaring te maken hebben gehad. Ook dit moet niet vergeten worden bij het samenstellen van een project als er gekozen wordt om aandacht te geven aan persoonlijke verlieservaringen.

Dat herdenken een bekend fenomeen is, zoals in de literatuur wordt aangegeven, wordt bevestigd in mijn onderzoek. Vrijwel alle leerlingen zijn er mee bekend en doen er aan mee. Ze geven in de vragenlijst ook aan het belangrijk te vinden (87%). Gebeurtenissen uit het verleden moeten gerespecteerd en niet vergeten worden vinden de leerlingen. In het project aandacht besteden aan bestaande herdenkingen is een goede optie omdat het verleden herdenken tot de belevingswereld van de jongere hoort.

De vormen van herdenken zijn heel divers en bieden mogelijkheden om bij aan te sluiten. Persoonlijke herdenkingen ten aanzien van verlieservaringen in privésfeer zijn ligt ingewikkelder. De vraag is of je in een projectvorm hier wat mee moet willen, tenzij je het breder trekt door bijvoorbeeld een kerkhof te bezoeken. Kerkhof bezoek is de leerling niet vreemd blijkt uit het percentage dat dit wel eens doet.

Bidden is iets persoonlijks en lijkt op het eerste oog niet zo snel in pasbaar in een project. Toch zou een meditatie in de klas kunnen gebeuren of de mogelijkheid om iets te schrijven, te zeggen, of een kaarsje te branden. School wordt door 26% als plek gezien waar herdacht kan worden.

De rol van de kerk lijkt er voor de jongeren niet te zijn op het gebied van herdenken. Kerkelijke herdenkingen als Allerzielen en Gedachteniszondag zijn nauwelijks bekend en hier wordt heel weinig aan deelgenomen. Toch zou in een project hier wel aandacht aan besteed kunnen worden door de leerlingen bekend te maken met vormen van herdenken bij diverse religies. Dit kan bijdragen aan hun algemene ontwikkeling en kennismaking met tradities. Jongeren zijn niet meer bekend vanuit hun opvoeding met dit soort herdenkingen. In een project herdenken kan hiermee wat gedaan worden, dit zou een manier zijn om de kerk indirect te betrekken in het project.

Uit de gesprekken met de docenten blijkt dat zij het onderwerp “herdenken” belangrijk vinden om een plek te geven in het jaar of gedurende het jaar. Uit hun praktijk ervaring geven zij aan dat kinderen “gevoelig zijn voor dit onderwerp” en ook behoefte hebben aan herdenken. Soms geeft de lesmethode al een voorzet (zoals bij *Perspectief*) en soms neemt de leerkracht zelf initiatief. Ideeën en suggesties, al dan niet in projectvorm, vinden de docenten van beide scholen erg welkom. Een projectvorm die aansluit bij de huidige lessen heeft de voorkeur. Mevrouw de Reus,

docent Veluws College, gaf aan al jaren het idee te hebben van een soort herinnerings boek voor de leerlingen over hun schooltijd, maar nooit de tijd te hebben om dit uit te werken. Dit idee heeft mij aan het denken gezet om een vorm te kiezen voor mijn herdenkingsproject die met het kind “meeloopt” gedurende de onderbouw en bij de lesmethode gebruikt kan worden wanneer het onderwerp uit de lesmethode zich er voor leent of wanneer de docent het onderwerp in wil brengen naar aanleiding van een gebeurtenis in het heden of verleden of een feestdag zoals goede vrijdag, 4 mei, 30 april Apeldoorn, kerstmis enzovoort.

Uit mijn praktijk onderzoek kan ik concluderen dat een project rondom herdenken kan aansluiten en iets kan toevoegen aan de bestaande lesmethodes. De leerkrachten van het Veluws college en Christelijk lyceum staan hier open voor. De “kerk” (moskee of synagoge) kan een rol spelen maar dan wel op de achtergrond bij onderwerpen of opdrachten die zich daarvoor lenen, maar moet niet de initiator zijn en de plek waar het project zich afspeelt.

4 Het project

In hoofdstuk wil ik op basis van de conclusies uit het theoretische en praktische deel van dit onderzoek aanbevelingen doen voor een project over herdenken op middelbare scholen voor leerlingen in de onderbouw. Welke mogelijkheden bieden de ervaringen uit de theorie en praktijk voor een project op scholen en is er een rol weggelegd voor de oecumenische kerkgemeenschap de Drie Ranken.

Op grond van deze aanbevelingen werk ik een kader uit voor een project over herdenken met ideeën en suggesties voor opdrachten die in dit project gedaan kunnen worden.

4.1 Aanbevelingen en uitgangspunten met betrekking tot het project

(tussen haakjes is aan gegeven of het punt gebaseerd is op het theorie onderzoek (T) of praktijkonderzoek (P)).

- (T +P) Schep de mogelijkheid om jongeren op zoek te laten gaan naar eigen identiteit maar ook geborgenheid te laten ervaren. De vertrouwdheid van een klas waarin de leerling al langer optrekt met medeleerlingen is in principe een plek om zich geborgen te weten. Elke klas is anders qua sfeer. Het is belangrijk hier rekening mee te houden.
- (T) Maak opdrachten die wisselend individueel en gezamenlijk uitgevoerd moeten worden en gericht zijn op persoonlijke ontwikkeling en het bevorderen van communicatie en interactie.
- (T+P) Gevoelige onderwerpen als herdenken, vraagt een respectvolle sfeer naar elkaar toe. Bezig gaan met gevoelige onderwerpen en daarin met elkaar delen kan ook bijdragen aan grotere verbondenheid. Veel leerlingen hebben een concrete verlieservaring (80%)
- (T+P) Jongeren zoeken naar vormen om gebeurtenissen in hun leven een plaats te geven. Rituelen en symbolen zijn vormen die heel goed gebruikt kunnen worden en die kunnen bijdragen aan “beeldvorming” en verwerking. Gebruik gemaakt kan worden van “eigen materiaal”, “traditionele” of “nieuwe” symbolen.
- (T) Eigen inbreng van de jongeren is essentieel voor de betrokkenheid en het aansluiten bij hun belevingswereld.
- (T) Praten over zingeving is voor veel jongeren best moeilijk. Maak gebruik van materialen zoals film, lectuur, soaps, internet, muziek en tv.
- (T+P) Meditatie is een werkvorm die toegepast kan worden (bij een respectvolle sfeer).
- (P) Er is een reële kans dat er een leerling in de klas zit die in een rouwproces zit. Dit hoeft niet direct merkbaar te zijn. Individuele aandacht is belangrijk om de leerling “in de gaten te houden”. Ook ruimte in het project voor individuele processen kan een goede keuze zijn (bijvoorbeeld een specifieke opdracht gericht op de persoon).
- (T+P) Jongeren kennen brede vormen van spiritualiteit en geloofsbeleving. Dit geeft de mogelijkheid uit diverse tradities en stromingen wat te halen en te gebruiken.
- (P) Jongeren zijn bekend met diverse vormen van herdenken zoals nationale dodenherdenking of bezoek aan kerkhof en het spreekt ze aan. Maak hier gebruik van in het project.
- (P+T) De jongeren kennis laten maken met herdenkingsvormen binnen de diverse godsdiensten kan bijdragen aan “kennisvergroting” en “visieverbreiding”.
- (P) Sluit aan bij de bestaande lesmethoden en zorg dat het project een aanvulling is en bijdraagt de ontwikkeling van de persoonlijkheidscompetentie.
- (P) Sluit aan bij gebeurtenissen die plaats gevonden hebben in de stad of dorp.
- (P) Laat de school de primaire plek zijn waar het project “draait”.

Aanbeveling voor de 3 Ranken:

De oecumenische kerkgemeenschap de 3 Ranken, waar ik als vrijwilliger in de Pastoraatsgroep zit, heeft al enige jaren de wens meer aansluiting te vinden bij jongeren. Het idee was om dit via de

scholen te doen. Uit mijn onderzoek blijkt dat het geen goed idee is om de leerlingen “naar de kerk te halen” omdat dit totaal niet aansluit bij de wereld waarin zij leven. De leerling van nu heeft ook niets meer met de “kerk”. Mogelijk kan de 3 Ranken een rol spelen in het project bij een bepaalde opdracht of in de vorm van een presentatie of gastles op school. Ook zou de 3 Ranken kunnen besluiten naar aanleiding van deze scriptie een werkboek over herdenken te maken met ideeën en suggesties en deze aan de scholen aan te bieden. Dit zou de bekendheid van de 3 Ranken vergroten en mogelijkheden bieden voor verdere samenwerking met de scholen in de toekomst.

4.2 Een gedachtenisboek als project

De vorm waarin ik het project wil opzetten is die van een “gedachtenisboek” dat met de leerling “meeloopt” gedurende de eerste jaren van de onderbouw. Dit “gedachtenisboek” is een werkboek met opdrachten, (persoonlijke) verhalen, suggesties voor excursies, ideeën voor film, muziek, suggesties voor bijeenkomsten en werkvormen in de klas rondom het thema herdenken. Dit “gedachtenisboek” biedt de mogelijkheid om het naast de bestaande lesmethoden te gebruiken. Dit kan op momenten in het jaar die zich daarvoor lenen (bijvoorbeeld, dodenherdenking, kerstmis, 40 dagentijd) of wanneer de lesmethode een thema heeft waar aansluiting is met “herdenken”. Ook kan het “gedachtenisboek” gebruikt worden als de leerkracht “herdenken” als thema wil gebruiken.

Het “gedachtenisboek” is tevens bedoeld als een “herinnering voor later” aan hun schooltijd.

De werktitel die ik aan het project wil geven is: **“IK VERGEET HET NIET”**.

Deze titel bevat het element “ik” dat verwijst naar de leerling waar het om draait. Het gaat om zijn of haar beleving met betrekking tot zaken in hun leven die ze niet willen vergeten. Dit geldt voor zaken in de context van “privésfeer”, maar ook voor gebeurtenissen die in de wereld gebeuren of zijn gebeurd en die niet vergeten mogen worden.

“Vergeet het niet” verwijst naar de inhoud die gegeven wordt in de literatuur maar ook door de leerlingen zelf aan “herdenken”. Men vond het belangrijk om te herdenken en de redenen draaiden om “niet vergeten laten worden van personen en gebeurtenissen, respect en eer betonen”.

Het uitwerken van dit gedachtenisboek voert te ver voor deze scriptie.

In bijlage F doe ik suggesties voor opdrachten die in het gedachtenisboek een plaats kunnen krijgen. Ik geeft een overzicht van voornamelijk eigen ideeën . Sommige ideeën zijn overgenomen of geïnspireerd uit bestaand materiaal.

Het idee en uitwerking van een “gedachtenisboek” ga ik na mijn afstuderen, indien mogelijk in samenwerking met de Drie Ranken, oppakken.

5 Slotwoord

Tijdens het schrijven van deze scriptie werd er een fundament gelegd voor een project in een totaal andere vorm dan dat ik in het begin voor ogen had. Mijn ideeën over “participatie van de kerk” en mogelijke werkvormen moesten honderdtachtig graden om.

Met het schrijven van deze scriptie heb ik vooral geleerd welke waarde het heeft om een “fundament” te leggen gebaseerd op zowel literatuuronderzoek als praktijkonderzoek. Deze bleken steeds weer “wegwijzers” op te leveren naar een volgende logische stap. Het schrijven, onderzoeken en het ontdekken werd daarmee een inspirerende bezigheid, die weliswaar vele uren kosten, maar ook steeds meer “als vanzelf ging”.

Uit het literatuuronderzoek trok ik conclusies die een basis legde van aanbevelingen en ideeën. Deze conclusies vormde weer de basis voor het praktijk onderzoek, zoals ik dit in deel II van deze scriptie heb beschreven.

Zo rolde het ene voort uit het andere en heeft dit geleid tot het idee van het schrijven van een “gedachtenisboek” dat als “werkboek” gebruikt kan worden op scholen in de onderbouw. Het boek is naar eigen inzicht en behoefte van de docent levensbeschouwing (maar wellicht ook door mentoren en docenten sociaal en culturele vorming) te gebruiken. Het is daarmee niet een project geworden dat een korte periode aandacht krijgt, maar een project dat met de leerling “meeloopt” tijdens de onderbouw en een herinnering vormt voor later in de vorm van een “gevuld” gedachtenisboek.

De uitwerking van het “gedachtenisboek” wil ik zelf gaan realiseren. Ik ben in gesprek met dominee Ad Wijnhuizen die verbonden is aan de Drie Ranken over zijn medewerking aan de realisatie van dit gedachtenisboek “Ik vergeet het niet”.

6 Literatuuroverzicht

RIET FIDDELAERS-JASPERS, *Mijn troostende ik. Kwetsbaarheid en kracht van rouwende jongeren*, Kampen, Kok, 2004, ISBN 9043508055

RIET FIDDELAERS-JASPERS, *De rouwende school, handboek voor kinderopvang, primair en voortgezet onderwijs*, Heeze, In de Wolken, 2011, ISBN 9789077179116

DR.JOKE E.KORTEWEG, *Verder na verlies, jongeren werken aan hun rouw*, Utrecht, Kok, 2012, ISBN 9789043500531

WILMY SYBEN, MENNO VAN OEL, *Sterven,dood en rouw wereldwijd*, COS Gelderland, 2007 n.a.v. studiebijeenkomst CWZ Nijmegen.

DRS.ELS.J.VAN DIJK, *De hunkerende generatie, de leefwereld van jongeren*, de Banier,2012, ISBN 9789033630682

FRITS SPANGENBERG, MARTIJN LAMPERT, *De grenzeloze generatie,_samenvatting onderzoek*, Amsterdam, 2009 pdf

JEROEN BOSCHMA & INEZ GROEN, *De Generatie Einstein, slimmer sneller en volwassener*, Utrecht, Bruna, 2010, ISBN 9789022999035

JAN DE WIT,WIM SLOT, MARCEL VAN AKEN, *Psychologie van de adolescentie, basisboek*, Baarn, Hb uitgevers, 2007, ISBN 9789055742103

HANS VAN DER LOO & WILLEM VAN REIJEN, *Paradoxen van modernisering*, Bussum, Coutinho b.v, 2001, ISBN 9062830773

MAERTEN PRINS , “Doe het zelf of doe het niet, religie van jongeren en de gevolgen van individualisering”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK e.a. *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, ISBN 9789085065272

TON ZONDERVAN, “Bricolage en bezieling, Hybride religieuze identiteit bij jongeren”, in: CHRIS DOUDE VAN TROOSTWIJK, *Buigzame gelovigen, essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam, Dominicaans studiecentrum voor Theologie en Samenleving te Nijmegen, 2008, ISBN 9789085065272

JOEP DE HART, *Maak het nieuw*, Utrecht, Sociaal cultureelplanbureau, 2011, ISBN 9789037705928

JOS PERRY, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, Nijmegen, Sun,1999, ISBN 9061686733

BERBER BIJMA, *Herinneringen aan alle zielen*, Zoetermeer, Meinema, 2007, ISBN 9789021141657

GERARD LUKKEN, *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*, Baarn, Gooi en Sticht, 1999, ISBN 9030409789

DESIRE BROKERHOF, JOKE GERRITSEN-SWART, DINEKE SPEE, *Perspectief, godsdienst en levensbeschouwing voor de basisvorming*, Amersfoort, ThiemeMeulenhoff, 2010, ISBN 9789006481679

DIRK VAN DE GLIND, *Vensters deel 1 en 2, levensbeschouwelijke vorming/godsdienst voor de onderbouw van het voorgezet onderwijs*, Apeldoorn, NezoDruk, 2009

CHRISTOPHER PARTRIDGE, *Handboek van de Wereldgodsdiensten*, Kampen, Kok, 2006, ISBN 9043512117

Geraadpleegde websites:

www.ritueelbegeleiding.nl

<http://www.hetmoment.nu/>

www.educatie-en-school.infonu.nl/methodiek/38809-hoe-maak-ik-een-goede-vragenlijst

Bijlagen

Bijlage A: Overzicht nieuwe vormen van herdenken

Deze bijlage geeft een overzicht van enkele nieuwe vormen van herdenken.

website	inhoud
www.idavanderlee.nl www.allerzielenalom.nl	De nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam heeft op initiatief van Ida van der Lee “Allerzielen Allicht” georganiseerd waarin kunstenaars aan de hand van de symbolen aarde, water, vuur en licht betekenis gaven aan de herdenkingsavond. Mensen werden uitgenodigd deze begraafplaats te bezoeken en zo hun eigen “doden” te herdenken. Dit initiatief heeft een vervolg gekregen op de Oosterse begraafplaats maar ook op meerder plekken in het land.
www.kunstfort.nl	Initiatiefnemer Hans van Houwelingen heeft een ritueel kunstproject met de titel Sluipweg (waarlangs de dood heeft weten te ontsnappen). De Sluipweg, aangelegd bij het Kunstfort bij Vijfhuizen, bestaat uit een pad van 260 meter met grafstenen van geruimde graven. Mensen kunnen de grafstenen aanbieden.
www.hivnet.org www.adisquilt.nl	Aids Memorial Day (eind mei, begin juni) herdenken van aids slachtoffers in de Amsterdamse Dominicuskerk met vaste rituelen als het zingen van “the Rose” en het oplaten van witte ballonnen, ontsteken van lichtjes/kaarsjes op een groot lint, treurzang waarin de namen genoemd worden).
www.wilhelminabos.nl	Laatste zaterdag van november in het koningin Wilhelminabos in Dronten, kan een boom geplant worden aan iemand die aan kanker overleden is met onthulling van glasplaten met namen op de Gedenkplek. De bomen die geplant worden blijven staan en vormen daarmee een pelgrimageplaats voor de nabestaanden.
www.herdenkingsbos.nl	Een bos bij Vijfhuizen waar mensen een boom kunnen planten voor iemand die ze dierbaar is. Het is gewoon een openbaar bos waar mensen wandelen en van de natuur genieten.
www.bc-westerveld.nl	Begraafplaats&crematorium Westerveld in Driehuis (NH) is een crematorium waarin in het

	gedenkpark eens per jaar, op een zondagmiddag in juni, het Concerto in Memoriam plaats vindt. Muziek, gedichten en een spreker zijn onderdelen van de herdenking.
www.afscheidsinbalans.nl	Initiatiefneemster Ria Kuiper, ritueelbegeleider, organiseert het Moeder in Gedachten Moment op Moederdag.
www.digizerk.nl	Digitaal grafmonument: een grafsteen met een ingebouwd videoscherm. Nabestaanden kunnen bij bezoek aan het graf (begraafplaats Rhenen) de videobeelden bekijken.
www.watikjenogwildevvertellen.nl	Website waar mensen persoonlijke brieven, documenten en videoboodschappen na kunnen laten die pas na het overlijden te zien zijn voor de nabestaanden (met een inlogcode te zien, zodat het privé blijft).
www.evp-voices.com	Site waar kaarsen gebrand kunnen worden en een berichtje achter gelaten kan worden.
www.digitaalaltaar.kro.nl	Mogelijkheid om een altaar te bouwen met beschikbaar gestelde onderdelen en eigen toegevoegde beelden.
www.hivnet.org	Mogelijkheid voor nabestaanden om berichtjes of foto's te plaatsen
www.striktpersoonlijk.com www.nabestaandenboek.nl	Sites van bedrijfjes die herinneringsboekjes maken.
www.tm-art.eu	Bedrijfje dat dodenmaskers maakt. Er wordt een afdruk van het gezicht van de dode gemaakt en daarvan wordt een masker van brons gemaakt.
http://www.duo-urn.nl/	Website waarbij persoonlijke urn gemaakt kan (laten) worden.

(bron:Google en BERBER BIJMA, Herinneringen aan alle zielen, Zoetermeer, Meinema, 2007, ISBN 9789021141657

Bijlage B: De vragenlijst

Vragenlijst jongeren

Voor mijn opleiding tot docent levensbeschouwing doe ik een afstudeeropdracht over “jongeren en herdenken”. Daarvoor heb ik jullie meningen en ervaringen nodig.

Je vult deze lijst anoniem in. Bedankt voor je medewerking!

Mariska Litjes

Vragen over verlies

1. Heb je wel eens meegemaakt dat er iemand met wie je een goede band had, is overleden?

☐ ja

- Wil je zeggen wie dat is? Bijv. je oma, opa, vriend, vader, moeder, buurmeisje, buurjongen, neef, nicht of anders:

- Hoe lang is het geleden dat deze persoon is overleden:

☐ nee, ga verder naar vragen over herdenken

2. Welke dingen hebben je geholpen om met je verdriet om te gaan? (meerdere antwoorden mag je aankruisen)

☐ naar de begrafenis of crematie geweest

☐ aan een stille tocht mee gedaan

☐ kaarsje gebrand (bijvoorbeeld in huis, op je kamer, in een kerk, bij een bermmonument)

☐ een herdenkingsbijeenkomst bijgewoond

☐ een brief of gedicht geschreven

☐ in dagboek geschreven

☐ muziek of een lied geluisterd

☐ met anderen er over gepraat

☐ bidden

☐ Facebook, Hyves of getwitterd

☐

anders:

3. Praat je er *nu* nog wel eens met anderen over?

☐ ja, ik praat er regelmatig over met

(bijvoorbeeld ouders, vrienden, een docent of hulpverlener)

☐ ik praat er soms over met:

☐ nee, ik houd dat liever voor mijzelf

☐ nee, maar dat zou ik wel graag willen

☐ nee, ik praat er niet over omdat:

4. Heb je een nog een speciaal voorwerp, gedicht, muziek of iets anders wat bij deze persoon hoorde of waarbij je nog aan deze persoon denkt?

☐ nee,

☐ ja, maar ik wil niet vertellen wat dat is

☐ ja, ik heb

.....

Vragen over herdenken

5. Aan welke vormen van herdenken doe jij wel eens mee (meerdere antwoorden mogelijk)

☐ dodenherdenking op 4 mei

☐ herdenken van een ongeluk of aanslag (bijvoorbeeld Koninginnedag, vuurwerkcramp, vliegtuig op school gestort)

☐ herdenkingsbijeenkomst voor iemand die is overleden (bijvoorbeeld, stille tocht, berm monument, of bezoek brengen aan een monument of gedenkplaats)

☐ herdenkingsdienst in kerk, moskee, synagoge (voorbeelden zijn Allerzielen bij katholieken of gedachteniszondag bij protestanten)

☐ kerkhof bezoeken

☐ herdenking uitzending bekijken op tv

☐ bidden om iemand te herdenken

☐ anders.....

6. Hoe belangrijk vind jij het om gebeurtenissen of overleden personen te herdenken

☐ helemaal niet belangrijk

☐ maakt me niet uit

☐ best belangrijk

☐ heel erg belangrijk

Kun je kort toelichten waarom je voor dit antwoord hebt gekozen:

.....

7. Als je samen met anderen herdenkt doe je dat dan met (meerdere antwoorden mogelijk)

☐ familie

☐ vrienden

☐ school

☐ kerk, moskee of synagoge

☐ anders.....

☐ ik herdenk liever alleen

☐ ik herdenk nooit.

Algemene vragen

Wat is je leeftijd:

jongen/ meisje (omcirkel wat je bent)

Ik geloof in (omcirkel wat van toepassing is, mag meerdere dingen zijn) :

GOD – ALLAH- BOEDDHA -DE NATUUR- EEN KRACHT - IETS – DE MENS – NIETS- ASTROLOGIE- KARMA- REINCARNATIE.

Anders:.....

Is de kerk, moskee of synagoge voor jou een plek waar je wel eens naar toe gaat?

☐ nooit

☐ af en toe bij speciale gelegenheden

☐ (bijna) elke week

☐ alleen om te bezichtigen in een vakantie bijvoorbeeld.

Bijlage C: Uitwerking vragenlijst in cijfers

Vraag 1	Heb je wel eens meegemaakt dat er iemand met wie je een goede band had, is overleden?	aantal
	ja	81
	nee	20
	Wie is er overleden?	Aantal
	Opa of oma	49
	Vriend	5
	Ouders	2
	Familie	10
	Leerkracht	5
	Broer of zus	2
	Kennis	6
	Huisdier	2
Vraag 2	Welke dingen hebben je geholpen om het verdriet te verwerken?	Aantal
	begravenis	60
	stille tocht	3
	kaarsje	33
	herdenking	13
	brief/gedicht	13
	dagboek	6
	muziek	35
	gepraat	45
	bidden	12
	facebook	3
	anders	14
	wat anders:	Toelichting
Vraag 2 "anders" toelichting		
	foto	2
	naar het graf	1
	nadenken en denkbeeldig praten met de overledenen	6
	niet zoveel over gedacht	2
	praten met moeder	1
	zingen	2
		14
Vraag 3	Praat je er nu nog wel eens met anderen over?	Aantal
	regelmatig	18
	soms	27
	nee, voor mezelf	21
	nee, wil wel	1
	nee, niet	14
	met wie:	Toelichting
	nee, niet omdat: Geen zin of niet nodig	6
	nee, nu niet omdat: Te lang geleden	8
Vraag 3 "met wie" toelichting		
	familie	7
	ouders	13
	vrienden	7
		27

Vraag 4	<i>Heb je een nog een speciaal voorwerp, gedicht, muziek of iets anders wat bij deze persoon hoorde of waarbij je nog aan deze persoon denkt?</i>		Aantal
	nee		25
	ja, zeg niet wat		13
	ja		43
	wat anders:		Toelichting
Vraag 4 "wat anders"			
beeldje van opa			1
een film			1
een lied			1
een oude familie bijbel wordt doorgegeven bij overlijden			1
foto			6
foto en beeldje			1
foto en halsband			1
foto en stoel			1
foto knuffels beeldjes kussens			1
fotos			3
foto's			2
foto's en voorwerpen van oma opa			1
het huis van oma			1
ketting			1
kettingje			1
kleren			1
knuffel			1
lied gedicht en ketting			1
liedje			6
liedje en foto's en knuffel			1
liedjes			1
liedjes, cadeautjes gekregen van opa			1
meubels			1
oude hoed van oma fotos en boeken			1
pen als cadeau gekregen van vriendin en uitnodiging voor 9e verjaardag			1
schilderij			1
stoel			1
stoel van opa			1
urn			1
zelf geschreven gedicht en liedje			1
			43
Vraag 5	<i>Aan welke vormen van herdenken doe jij wel eens mee?</i>		Aantal
	4 mei		83
	ongeluk		39
	bijeenkomst		31
	dienst		14
	kerkhof		47
	tv		32
	bidden		18
	nadenken		2
	niets		3
	schoonhouden van monument		1

Vraag 6	<i>Hoe belangrijk vind jij het om gebeurtenissen of overleden personen te herdenken?</i>		Aantal
	niet		1
	maakt niet uit		13
	best wel		57
	heel erg		30
	<i>Kun je kort toelichten waarom je voor dit antwoord hebt gekozen?</i>		Aantal
	Mensen niet vergeten		39
	Kinderen moeten het verleden niet vergeten		9
	Herinneren doet beseffen dat iets niet meer moet gebeuren		7
	Respect tonen of eerbewijzen		13
	Helpt te verwerken		8
	Wel goed om stil te staan maar niet overdrijven		9
	Niet nodig om te herdenken		6
Vraag 7	<i>Met wie herdenk je?</i>		Aantal
	familie		78
	vrienden		28
	school		26
	kerk		7
	herdenk niet vaak		1
	ik herdenk niet zoveel		2
	ouders van overleden vriendin		1
	anders		4
	liever alleen		23
	nooit		3
Algemeen	<i>Geslacht</i>		aantal
	jongen		48
	meisje		53
	Gemiddelde leeftijd		14,0
	<i>Waar geloof je in?</i>		aantal
	God		38
	Allah		3
	Boedha		1
	Natuur		13
	Kracht		13
	Iets		24
	Mens		26
	Niets		12
	Astrologie		1
	Karma		19
	Reincarnatie		11
	Leven na de dood		1
	Liefde		1
	Mezelf		7
	<i>Kom je wel eens in de kerk?</i>		aantal
	nooit		41
	af en toe		23
	elke week		19
	bezichtigen		18

Bijlage D: Lesmethoden

Les methoden die in door mij benaderde scholen in Apeldoorn gebruikt worden zijn: Perspectief en Vensters.

Vensters is een methode voor Levensbeschouwelijke vorming en Godsdienst die door de docent Dirk van de Glind is geschreven en op het christelijk lyceum voor de onderbouw wordt gebruikt. Drukkerij: Netzdruk, Apeldoorn.

Perspectief is een methode voor godsdienst en levensbeschouwing voor de basisvorming die landelijk uitgegeven is door uitgeverij ThiemeMeulenhoff, Amersfoort. De auteurs zijn: Désiré Brokerhof, Joke Gerritsen-Swart en Hilde van Halm.

Ik heb de methoden nagekeken op het thema “herdenken” en lesonderdelen die “herdenken” aan de orde stellen middels een opdracht of tekstinformatie.

Bij relatie met herdenken staat:

- ja , wanneer er een opdracht of informatie zit over herdenken in de lesstof
- nee, wanneer er geen opdracht of informatie zit over herdenken in de lesstof
- nee*, wanneer er geen opdracht of informatie zit over herdenken in de lesstof, maar de lesstof zich er wel voor leent om “herdenken” aan de orde tel laten komen.

LESMETHODE VENSTERS

Vensters deel 1 hoofdstukken	Relatie met herdenken
Om te beginnen	nee
levensvragen	nee
Levensbeschouwelijke vorming/godsdienst hoe en waarom	nee
Jodendom, Christendom en Islam, wie van de drie?	nee
Tenach, Bijbel en Koran, heilige boeken	nee
Dat zoeken we op! Hoe je makkelijk teksten vindt	nee
Bijbelse geschiedenis in vogelvlucht	nee
Waar komt het leven vandaan. Verhalen over het begin	nee
De schepping. Een tof begin	nee
Scheppen tegen de ellende in. Het scheppingsverhaal als verzetsliteratuur	nee
De tuin van Eden. Een toffe plaats onder de hemel	nee
Als mooie dingen kapot gaan.	nee *
Ben ik verantwoordelijk voor de ander. Kaïn en Abel (zinloos geweld)	nee *
Denken dat je alles kunt maken. De toren van Babel	nee
Geroepen om op weg te gaan. Abraham	nee
Aan de kant gezet. Ismaël.	nee
Offeren en opofferen. Isaak. (kinderen die opgeofferd worden)	nee *
Op jacht naar succes. Jacob en Esau.	nee
Vechten om jezelf te worden. Jacob wordt Israël. (Anna Frank)	nee *
Een complete afgang. Jozef onschuldig in de gevangenis (Amnesty)	nee *
Nieuwe kansen. Jozef als redder van zijn familie.	nee
Als het leven vertrapt wordt. Slavernij in Egypte. (anti-semitisme)	nee *
Gered om te redden. De jonge Mozes.	nee
Een brandende vraag. De roeping van Mozes.	nee
Wie niet horen wil. De tien plagen.	nee
Eindelijk vrij! De bevrijding uit de Egyptische slavernij.	nee
De lange weg. Van Egypte naar het beloofde land.	nee

Met elkaar verbonden. De tien woorden.	nee
Een vreemdeling die welkom was. Ruth.	nee

Nb: Vensters deel 1 wordt gebruikt in de onderbouw brugklas. De brugklas heeft 1 uur levensbeschouwing per week. Hierdoor is er minder ruimte voor “eigentijdse” verwerking in de vorm van opdrachten buiten de methode om.

De methode heeft de Bijbelse verhalen als “rode draad”. Vragen en opdrachten gaan deels over de verhalen en deels bevat het opdrachten die gekoppeld zijn aan gegevens uit de geschiedenis of modernere tijd zoals: de oorlog, zinloos geweld, Amnesty International en onrecht.

Vensters deel 2 hoofdstukken	Relatie met herdenken
Om te beginnen. Op zoek naar geluk.	nee
Sterk willen zijn. Het volk wil een koning.	nee
Met macht moet je uitkijken. Koningen voor gerechtigheid.	nee
Jezelf zijn. Saul en David.	nee
Vriendschap. David en Jonathan.	nee
Brokken maken. David en Batseba.	nee
Mooie praatjes en wijze woorden. David, Absalom en Salomo.	nee
De waarheid zeggen. Over profeten.	nee
Geven... om te krijgen? In en om de tempel.	nee
Hebben, hebben, hebben... Salomo's rijkdom.	nee
Het recht van de sterkte? De profeet Elia en de afgod Baäl	nee
Omdat het om mensen gaat. De profeet Amos komt op voor gerechtigheid.	nee
Geloven in de toekomst. De profeten Jeremia en Jesaja zien het gebeuren.	nee
Nieuw leven welkom heten. De geboorte van Jezus.	nee *
Zoeken naar de waarheid. Wie is Jezus?	nee
Er samen voor gaan. De discipelen en het Koninkrijk van God.	nee
Vanuit liefde leven. De Bergrede.	nee
Gelijke rechten. Ontmoeting met een Samaritaanse vrouw.	nee
Horen met je hart. Gelijkenissen.	nee
Het ongeloofelijke zien. Wonderen van Jezus.	nee
Vrome praatjes maken. Jezus en Farizeeën.	nee
Een pijnlijke weg gaan. Jezus' gang naar Golgotha.	Nee *
Leven en geven. Jezus' kruisiging en dood.	ja
En toch... leven. De opstanding van Jezus.	nee
Elkaar verstaan. Pinksteren.	nee
Volop leven. De eerste christenen.	nee
Opkomen voor waar je in gelooft. Spanningen binnen en buiten het jonge christendom.	nee
De moed hebben te veranderen. De bekering van Paulus.	nee
Er mogen zijn. De boodschap van Paulus.	nee
Overzicht van de Bijbelse aardrijkskunde en geschiedenis.	nee

Nb: Vensters deel 2 wordt gebruikt in de 2^e leerjaar. Twee uur per week wordt er ingeroosterd voor levensbeschouwing. Hierdoor is er meer ruimte voor verdiepingsopdrachten, film en verwerking toegebracht naar de eigenleefwereld van de jongere. In de kerstles wordt hierbij een herdenkingsmoment gedaan, middels kaarsjes aan steken voor iemand of een gebeurtenis uit het leven van de jongeren. Het theorie hoofdstuk zelf bevat geen opdracht in die richting maar het onderwerp leent zich wel voor verwerking op het gebied van herdenken. Het zelfde geldt voor het

onderwerp de “kruisweg”. Dit is het enige hoofdstuk in de serie Vensters die een opdracht bevat die over “herinneren” gaat.

LESMETHODE PERSPECTIEF (onderbouw)

Perspectief bestaat uit:

1. werkboek voor 1 vmbo
2. leerboek voor 2 vmbo
3. werkboek voor 2 vmbo
4. leerboek voor 3-4 vmbo
5. werkboek voor 3-4 vmbo
6. leerboek voor 1 vmbo-t/havo/vwo (wordt ook gebruikt als leerboek 1 vmbo in combinatie met het werkboek voor 1 vmbo)
7. leerboek voor 2 vmbo-t/havo/vwo
8. leerboek voor 3 vmbo-t-havo/vwo

Leerboek 1 vmbo-t/havo/vwo + werkboek voor 1 vmbo hoofdstukken	Relatie met herdenken
Om te beginnen	nee
1. thuis	
1.2 leefregels	nee
1.3 geen thuis	nee
1.4 gastvrijheid	nee
1.5 godshuizen	nee
2. nieuw leven	
2.1 geboorte, een feest?	Ja (werkboek)
2.2 rituelen	nee*
3.3 opnieuw beginnen	nee*
2.4 geboorteverhalen	nee*
2.5 schepping	nee*
3. helpen	nee
3.1 dichtbij en ver weg	nee
3.2 wie helpt wie	nee
3.3 vragen om hulp	nee
3.4 hulp bij geweld	nee*
3.5 geloven en helpen	nee
4. Feest	
4.1 feestvieren	nee*
4.2 gedenken	Ja (hele hoofdstuk)
4.3 vasten	nee*
4.4 pasen	nee*
4.5 kalenders	nee
5. Op weg	
5.1 op weg zijn	Ja (opdracht 13)
5.2. doorgaan en stoppen	nee*
5.3 heilige plaatsen	nee*
5.4 mensen en hun bestemming	nee
5.5. je eigen weg	nee*

Leerboek 2 vmbo +werkboek	Relatie met herdenken
6. Anders	
6.1 gewoon anders	nee
6.2 vrouwen en mannen	nee
6.3 anders dan anderen	nee
6.4 werelden van verschil	nee
6.5 samen leven	nee
7. Communicatie	
7.1 een boodschap overbrengen	nee
7.2 beelden spreken	nee
7.3 logo's en symbolen	nee*
7.4 gebarentaal	nee
7.5 namen	nee*
8. Groeien	
8.1 S.M.L.XL	nee
8.2 meetellen	nee*
8.3 ben ik dat?	nee
8.4 een eigen plek	nee
8.5 doordenken	nee
9. Goed fout	
9.1 als er iets mis gaat	nee
9.2 dat is zonde	nee
9.3 niks aan te doen	nee
9.4 waarom	nee*
9.5 in het reine komen	nee*
10 Verzet	
10.1 Nee!	nee*
10.2 vormen van verzet	nee
10.3 dwars	nee
10.4 profeten	nee
10.5 verder	nee*

Leerboek 2 vmbo-t/havo/vwo	Relatie met herdenken
6. Anders	
6.1 gewoon anders	nee
6.2 vrouwen en mannen	nee
6.3 anders dan anderen	nee
6.4 werelden van verschil	nee
6.5 samen leven	nee
7. Communicatie	
7.1 een boodschap overbrengen	nee
7.2 beelden spreken	nee
7.3 logo's en symbolen	nee*

7.4 gebarentaal	nee
7.5 namen	nee*
8. Groeien	
8.1 S.M.L.XL	nee
8.2 meetellen	nee*
8.3 ben ik dat?	nee
8.4 een eigen plek	nee
8.5 doordenken	nee
9. Goed fout	
9.1 als er iets mis gaat	nee
9.2 dat is zonde	nee
9.3 niks aan te doen	nee
9.4 waarom	nee*
9.5 in het reine komen	nee*
10 Verzet	
10.1 Nee!	nee*
10.2 vormen van verzet	nee
10.3 dwars	nee
10.4 profeten	nee
10.5 verder	nee*

Bijlage E: Verslag gesprekken docenten levensbeschouwing.

Als doelstelling voor mijn scriptie heb ik het ontwikkelen van een project rondom herdenken voor middelbare scholen. Middels een vraaggesprek wil ik weten hoe herdenken vorm krijgt op de 2 scholen waarvan ik de docenten gesproken heb. Ook vraag ik na hun ervaringen met jongeren en de behoeften aan herdenken en op welke manier zij een rol voor de kerk weggelegd zouden zien.

Vragen die gesteld zijn:

- komt herdenken/gedenken bij jullie op school aan de orde.
- Wat zijn jullie ervaringen met jongeren en hun behoeften aan herdenken/gedenken.
- Kan de kerk een rol spelen bij herdenken voor middelbare scholieren.

Verslag gesprek docenten levensbeschouwing christelijk lyceum Apeldoorn (Dirk van de Glind en Jet Schut)

Rondom acute rouw is er op school protocollair diverse dingen geregeld.

Een gedenkhoek, aandacht in de klas en individueel begeleiding door mentor is altijd aan de orde. Herdenken/gedenken gebeurt 2x per jaar op deze school. Op 7 oktober is er voor klas 2 C deelname aan een herdenking op het kerkhof aan de Soerenseweg. Daar liggen kinderen en leerkrachten begraven die bij een vliegtuigongeluk op de gymzaal van de school waarbij een hele 2 C klas omgekomen.

Tijdens een kerstles worden voor de kaarsjes gebrand om mensen en situaties te herdenken. Deze les wordt als zeer zinvol ervaren. Emoties komen naar boven. De leerlingen vinden het prettig om in de vertrouwdeheid van het lokaal en de medeleerlingen emoties met elkaar te delen. Bijna iedereen doet ook wel mee. De setting is eenvoudig. Er kan een kaarsje gebrand worden en er mag iets gezegd worden maar dat hoeft niet. Het ritueel wordt in geleid door de leerkracht levensbeschouwing. Leerlingen vertellen aan elkaar door dat dit gebeurt en klassen vragen een rondom kerst aan de leerkracht of zij dit ook gaan doen met kerst. Ze willen dit graag!

Herdennen/gedenken gebeurt verder niet heel expliciet, maar komt volgens beiden leerkrachten wel in de lessen aan de orde bij diverse onderwerpen door het jaar heen. De school heeft een eigen ontwikkelde methode "Vensters", waarin aan de hand van Bijbelverhalen een vertaling plaats vindt naar onze huidige maatschappij en onderwerpen die jongeren bezighouden. Als een onderwerp er zich voor leent (bijvoorbeeld 40 dagen tijd, lijden van christus) dan komt het onderwerp herdenken "verkapt" aan de orde.

Over een rol of participatie van een kerk zijn beide leerkrachten heel duidelijk. Men denkt dat het niet logisch is om kinderen naar een kerk te halen om daar een herdenkingsactiviteit te organiseren. De meeste kinderen hebben al helemaal niets met kerk en zoeken ook deze vorm niet op. Herdenken op zich vinden zij een zeer zinvol onderwerp en men staat ook open voor een aanvulling op lesmateriaal in de vorm van een project. Maar dan moet het op school kunnen plaatsvinden. Een project in een kerk is ook lastig voor allochtonen kinderen. Het kan zo wie zo weerstand oproepen bij ouders en leerlingen omdat het geen eigen keuze is.

Verder vinden zij het belangrijk dat een "emotie oproepende activiteit" gebeurt in een vertrouwde omgeving waar ook nazorg geboden kan worden. Men denkt dat het onderwerp beter opgepakt kan worden door de leerkrachten zelf zonder inmenging van "kerk", dominees of pastores.

Verslag docent levensbeschouwing Veluws College locatie Mheenpark (Hetty de Reus)

In rouwsituaties wordt een protocol gehanteerd. Er wordt meestal een gedenkhoek gemaakt en in de klas wordt er aandacht aan besteed. Per situatie wordt gekeken wat nodig is.

Er is geen “project” herdenken. Maar het onderwerp komt in bijna elk leerjaar aan de orde. De methode Perspectief biedt diverse hoofdstukken die over herdenken gaan. De Brugklas heeft een hoofdstuk dat gaat over “ waarom we niet mogen vergeten”, maar ook een hoofdstuk over “verzet” in de 2^e klas. De 3^e klas heeft dit onderwerp niet maar in de 4^e klas moeten ze een stuk schrijven over afscheid nemen. Verder komt het onderwerp wel aangeraakt in andere thema’s rondom Pasen en het onderwerp zinloos geweld. De docent geeft aan dat er wel behoefte zou zijn aan een “jaar opdracht” of een soort “herdenkingsboek” dat gedurende de 4-5 jaar dat de leerlingen op school zijn met hen meeloopt.

Leerlingen hebben enorm behoefte om terug te zien. Er zijn volgens mevrouw de Reus mooie projecten rondom herdenken voor de basisscholen maar niet voor middelbare scholen. De wereld is snel en kinderen willen dingen vast houden.

Leerlingen zijn nieuwsgierig naar religies. Ze willen daar dingen van weten. Mevrouw de Reus doet regelmatig meditatie in de klas en daar vragen de leerlingen om! Haar ervaring is dat leerlingen het gesprek zoeken, maar dit op heel veel plekken niet meer vinden. Als dit in de klas gebeurt, dan leidt dit vaak tot het delen van ervaringen. Het is verbazingwekkend wat er in de kinderen omgaat en waar ze over na denken. De contacten zijn echter met elkaar vaak zo vluchtig via Facebook, Twitter, msn-en dat ze daar in blijven hangen. Maar de behoefte is er zeker. Dat merkt zij heel vaak.

Als de kerk een mooi project zou aanbieden dan zou zij daar voor open staan. Dat zou ook niet perse op school hoeven, maar het ligt er dan helemaal aan hoe het vorm gegeven is. Kinderen zijn niet geïnteresseerd in vieringen of iets dergelijks. Ook omdat je met diverse religies te maken hebt. Wel denkt ze dat als het om “kennis” opdoen gaat dat kinderen geïnteresseerd zijn. Ze denkt meer aan bijvoorbeeld een “vastenproject” wat in de kerk is en waar leerlingen voor uitgenodigd worden. Of dat de kerk een Taizé reis organiseert en aanbied aan scholen.

Bijlage F: Ideeën voor het gedachtenisboek

Het gedachtenisboek project krijgt de titel “ ik vergeet het niet” en zal suggesties, ideeën en opdrachten bevatten die de docent kan inpassen in zijn lessen. Het gedachtenisboek is bedoeld als “boek dat meeloopt” met de leerling in de onderbouw. Na drie jaar vormt dit boek ook een “herinnering” voor de leerling aan zijn schooltijd.

Deze bijlage bevat een eerste aanzet van ideeën die uitgewerkt kunnen worden voor het gedachtenisboek. Ik doe een aantal suggesties voor opdrachten ten aanzien van persoonlijke herdenkingen en een aantal suggesties ten aanzien van herdenkingen van maatschappelijke gebeurtenissen.

Tip: Als docent is het prettig om een idee te hebben over verlieservaringen van jongeren. De vragenlijst die ik gebruik heb bij mijn onderzoek zou de docent kunnen laten invullen door de leerlingen (dan niet anoniem). Dit geeft al een beeld van de klas en de “gevoeligheden” die er mogelijk liggen. De vragenlijst kan als bijlage opgenomen worden in het gedachtenisboek.

Ideeën ten aanzien van persoonlijke “herdenkingen”:

<i>Idee/suggestie/opdracht</i>	<i>bron</i>	<i>Suggestie voor leerjaar</i>
De “Levensdoos” Elke leerling vult een schoendoos die hij zij versiert met 3 persoonlijke voorwerpen, foto’s, gedicht, verhaal enzovoort. In de klas mag de leerling hier iets over vertellen aan de anderen. (bijvoorbeeld over 1 voorwerp).	“waarde gericht onderwijs” Carmelscholen	Startopdracht in 1 ^e leerjaar Bijvoorbeeld gedurende een aantal weken 3 leerlingen per les.
Laat een powerpoint zien van enkele natuurfoto’s (zoals een bos, wolken, weiland met vergezicht, berg, bloemen, gletsjer, enzovoort). Opdracht: elke leerling kiest een foto die hem of haar aan spreekt omdat deze doet herinneren aan iemand of een gebeurtenis die indruk maakte op de leerling. Bij de foto krijgen ze de opdracht een one lyner of gedichtje te schrijven.	Zelf bedacht	
Iedereen neemt wel eens ergens afscheid van. Dat hoeft niet altijd met sterven verband te houden. Het kan ook zijn afscheid van buurmeisje of vriend die gaat verhuizen, een vakantietijd of de lagere school. Opdracht: schrijf een opstel over een afscheidsmoment in je leven en de manier waarop je afscheid hebt genomen. Dit kan een afscheidsmoment zijn waar je tevreden over bent of juist een waar je ontevreden op terug kijkt.	Zelf bedacht	Bijvoorbeeld: 1 ^e leerjaar: afscheid van de lagere school als opdracht geven
In het gedachtenisboek staat deze parabel: <i>Een kleine parabel over een grote boom</i> Er was eens een boom, een onbekende boom, Ergens langs de waterkant en geplant door niemand weet	Zelf bedacht Bron parabel: Ad Serne (kennis van	3 ^e leerjaar (deze opdracht pas beter bij iets oudere kinderen)

nog wie. Hij leefde daar breeduit met vele takken koud en kaal in de winter, rijk aan bladeren in de zomer. Zo leefde die boom, jaar in, jaar uit. Zijn kracht verbergend en ontplooiend, op en neer, in telkens vier seizoenen. Maar op een zekere dag kwam een man gewapend met een mes. De takken hielden van louter schrik het suizen in. Er was geen ontkomen meer aan de mooiste tak werd afgesneden.... en de man nam hem mee naar zijn huis. Een dode tak, voorgoed van de stam en uit het leven weggesneden, weggevallen uit de schaduw van velen, onopvallend en straks natuurlijk vergeten. Wat is één tak over een hele boom? Drie dagen later kwam de man weer terug en de boom stond windstil van doodsangst. Wie treft vandaag het bittere lot? Maar kijk, de man ging zitten aan de voet van de boom en blies op de gesneden tak die hij blokfluit noemde. Hij speelde een lied, en de boom verstond: "hoor je mij... ik leef..., ik leef..., ken je mij nog? Ik ben van jou, helemaal van jou uit jouw hout gesneden al zing ik een ander lied voortaan... Horen jullie mij... ik leef, ik leef meer dan ooit tevoren en vergeten doe ik jullie niet!" Opdracht: Lees deze parabel voor in de klas. Geef de leerlingen de gelegenheid het nogmaals te lezen en hun eigen gedachten erbij te vormen. In het gedachtenisboek kunnen zij in een mind-web invullen wat hun gedachten zijn bij deze parabel. Bespreek dit eventueel met elkaar in een kringgesprek.	mij heeft dit geschreven)	
Soapserie "goede tijden, slechte tijden" biedt vaak het thema doodgaan, scheiden of het verlies van lichaamsfuncties door ongeval. Opdracht: de leerling zoekt een scene via You tube of Uitzending gemist. Waarom deze scene, wat raakte hierin je eigen leven.	Zelf bedacht	
Interview vorm: Tweetallen stellen elkaar levensvragen zoals: " waar denk je aan bij de dood? Ben je er anders over gaan denken dan toen je klein was? Heb je iets meegemaakt waardoor je hier zo over denkt?	Joke E. Korteweg "verder na verlies"	
Bekijk met de klas een film (bijv. Departures). tip: gastcollege van begrafenisondernemer regelen Een lange film kan ook gedurende een aantal lessen	Zelf bedacht	

bekeken worden steeds het laatste half uur van de les. www.kfa-filmbeschouwing.nl is een site met enorm veel filmsuggesties voor levensbeschouwelijk onderwijs of pastoraat. Ga na de film in gesprek.		
Laat de leerlingen een lied of muziek zoeken dat voor hen een herinnering bevat. Laat ze opschrijven welke zin of wat ze zo raakt in dit lied.	Zelf bedacht	
Laat de leerlingen op een bestaande melodie naar keuze zelf een tekst schrijven dat over een persoonlijke herinnering gaat. Misschien is er iemand die het wil laten horen? Tip: filmpje van laten maken	Zelf bedacht	
Geef een les over Allerzielen of vraag een gastdocent van de kerk. Vraag naar eigen ervaringen. Leg een verband met andere Godsdiensten en vormen van herdenken van overledenen. (informatie staat dat in het gedachtenisboek) Sluiting: iedereen steekt een kaarsje aan voor een overledene of voor iemand die je veel sterkte toe wenst. Deze worden geplaatst op een groot hart geplaatst in het midden van de klas. Kring eromheen. Bezoek een kerkhof met de klas in november.	Zelf bedacht	Begin november
Op internet zijn sites waar een “monument” of herinnering achter gelaten kan worden voor iemand. Laat leerlingen hiermee aan de slag gaan.	Zelf bedacht	
Opdracht: Wat herinner ik mij van dit jaar! Laat aan de hand van de agenda die de leerling heeft, ze in het gedachtenisboek een tijdlijn maken van gebeurtenissen die zij de moeite vinden om te bewaren van het jaar dat ze gaan afsluiten. Er mag geschreven, getekend, geknipt en geplakt worden. Tip: laat ze gezamenlijk een tijdschrift maken.	Zelf bedacht	Eind van het school jaar

Nb: niet alle opdrachten hoeven klassikaal behandeld of gepresenteerd te worden. Het gaat ook om het verwerken van de eigen herinneringen. Niet alle leerlingen willen alles delen!

Ideeën ten aanzien van herdenkingen van maatschappelijke gebeurtenissen

<i>Idee/suggestie/opdracht</i>	<i>bron</i>	<i>Suggestie voor leerjaar</i>
Dodenherdenking op 4 mei: (suggesties) - spreek met de klas af naar de dodenherdenking te gaan die in de stad of dorp plaats vind. - Bekijk een film zoals “De Aanslag, Het Meisje met het Rode Haar, Zwartboek, Oorlogswinter en Soldaat van Oranje” - Brainstorm in de klas “ wat mag niet vergeten worden” Rondom 10 sessie	zelf bedacht	2^e of 3^e leerjaar Aansluiten bij thema “verzet” Perspectief

- In groepjes voorbereiden “zin en onzin van herdenken” gevolgd door discussie Lagerhuis vorm. - Iedereen in de klas leest het dagboek van Anne Frank. Boekbespreking in kringgesprek. - Maak een (digitale) krant over de dodenherdenking en daarbij gebruikmakend van de volgende websites: http://www.4en5mei.nl (website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei) - http://www.westerbork.nl (website van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork) - http://www.annefrank.nl/ned/home.html (website van de Anne Frankstichting) - http://www.annefrank.nl/ned/afs/textafs/Links.html (website met een verscheidenheid aan links over oorlog, verzet, concentratiekampen en educatie) - http://www.hannieschaft.nl (website over de verzetsstrijdster Hannie Schaft) - http://www.auschwitz.nl/index2.html (website van het Nederlands Auschwitz Comité)		
Informereren bij de gemeente of er een herdenkingsplechtigheid is van een gebeurtenis in de geschiedenis waarvan de leerlingen kennis kunnen nemen dan wel in participeren.	Zelf bedacht	
Het volgende krantenartikel (NRC 1999) staat in het gedachtenisboek: Zinloze optocht Maarten Huygen Ze stonden in de rij voor het condoleance-register van de Britse ambassade. Lady Di was dood. Zaterdag liepen ze mee in Gorkum. En ze huilden om de dood van twee meisjes die ze niet kenden. Ze waren erheen gereisd, want ze hadden het gezien op televisie. In Gorkum ben je zo. Centrale ligging, goede verbindingen met spoorweg en autobaan. „Heb je gekeken? Ik was er ook bij. Ik stond op dat plein, helemaal links van de kansel”, zeiden ze vanmorgen op hun werk in Zaandam of Tilburg. Niemand van het kantoor kan het hebben gemist. <i>Nova</i>, <i>Kruispunt</i>, <i>Twee Vandaag</i>, <i>Buitenhof</i> en veel andere nieuwsprogramma's berichtten er uitgebreid over, van vrijdagavond tot gisternacht. Als toortsen glinsterden de cellofaanverpakkingen van de omhoog gehouden bloemen in het licht. Onderwijl werd er geschoten in Arnhem en Alkmaar en met de politie gevochten in andere plaatsen. De optocht was zinvol voor de rouwenden, de direct betrokkenen, maar wat deden al die anderen? Opdracht: schrijf een opstel over de vraag “wat deden al die anderen?” Wat is jou antwoord daarop?	Zelf bedacht Artikel site: www.retronrc.nl	

Google opdracht: - regel het computerlokaal - in tweetallen krijgen de leerlingen 10 minuten om zo veel mogelijk gebeurtenissen te googlen waar herdenkingen voor zijn georganiseerd. - Verzamel de hoeveelheid in de klas. - Wie heeft de meeste? - Start een discussie over de stelling “ Wij herdenken, dus Wij bestaan”.	Zelf bedacht	
RTV noord maakt een documentaire over bermmonumentjes. Bekijk met de klas deze documentaire. - In elke woonplaats zijn bermmonumenten te vinden. - Laat de leerlingen in groepjes een bermmonument “uitzoeken” en daar informatie over verzamelen. - Werkvorm: filmpje van maken met commentaar: je eigen documentaire over bermmonumenten in jouw woonplaats of omgeving.	Zelf bedacht	
Mandela tekenen bijvoorbeeld iemand uitnodigen voor een workshop waar leerlingen door middel van vragen en /of meditatie hun gedachten over herdenken tekenen weergeven.	Deelname aan workshop (Zie onderstaande foto)	

Om dit uit te proberen heb ik dit zelf gedaan bij een tekentherapeut Imelda Vriendt:

